

PAUL SRODECKI*

Félelem a Kelettől: Európa és a vallási motivációjú identitás-, másság- és idegenség-konstrukciók a középkorban és a kora újkorban**

Fear of the East: Europe and the by Religion Motivated Identity-, Alterity-, and Alienity Constructions in the Middle Ages and Early Modern Period

The allegorical presentation of one's own country as an *antemurale Christianitatis* ("forewall of Christianity") is a European phenomenon which can be found everywhere where Latin Christianity borders, or has bordered, other cultural regions, such as for instance Islamic or Orthodox ones. In Hungary, Poland and Croatia in particular, but also in the Mediterranean area, on the Iberian peninsula and in the Baltic states, concepts were developed from the Middle Ages onwards, which stylized these countries and societies as "forewalls/bulwarks of Christianity" – later secularized as "forewalls/bulwarks of Europe".¹ The emergence of this notion of frontier identities and their accompanying ideology was closely connected to the political and religious situation of the time. The presumed existence of an *antemurale* implies the existence of a *murus*, and of an area protected by it. This was believed to be inhabited by members of the Christian community. This western *Respublica Christiana* – subordinated to the secular power of the Emperor and the spiritual power of the Pope – bordered on heathen, Muslim and schismatic countries to the East. In order to gain a better understanding of the background of the bulwark

* Paul Srodecki a giesseni Justus-Liebig Egyetemen szerzett doktori fokozatot. Egyetemi oktatóként és tudományos munkatársként Giessen mellett dolgozott Kielben, Flensburgban (Németország), Ostravában (Csehország), Poznań-ban (Lengyelország), Sønderborgban és Odensében (Dánia).

** A tanulmány eredeti címe: Die Angst vor dem Osten. Europa und die religiös motivierten Identitäts-, Alteritäts- und Alienitätskonstruktionen im Mittelalter und der Frühen Neuzeit. A fordítás a 2024-ben átdolgozott verzió alapul, a tanulmány eredeti megjelenési helye: Identitätsentwürfe im östlichen Europa – im Spannungsfeld von Selbst- und Fremdwahrnehmung. Hrsg. v. Bömelburg, Hans-Jürgen et al. Wiesbaden, 2018. 11–34.

¹ A másság- és idegenség-konstrukciókra alapozó védőbástya-retorika kialakulására l. Srodecki 2015.

topoi mentioned above and the accompanying discourses concerning the Western fear of the East in particular, it is essential to consider the ideological basis for these ideas, which were built upon frontier identities, alterity and alienity constructions, as well as on relations between the centre and the periphery.

Keywords: identity, alterity, alienity, Middle Ages, Early Modern Period

1. Bevezetés

Az az elképzelés, amely a saját országot olyan legyőzhetetlen bástyának vagy nehezen bevehető végvárnak tekinti, amely a mögötte elterülő területeket védi valamely külső veszélytől, széles körben elterjedt toposz Kelet-Közép- és Délkelet-Európa nagy részén. Különösen Lengyelországban, Magyarországon és Horvátországban, de a Baltikumban, a Mediterráneumban és az Ibériai-félszigeten is, a késő középkortól kezdve formálódott az az elgondolás, amely a saját országot, illetve népet egyfajta veszélyeztetett előörsként láttatta. Ezen országoknak kellett és – a kelet-közép-európai nyilvánosságban a jelenleg is tartó ukrán–orosz háború, a fenyegetésként érzékelt orosz külpolitika, valamint nem utolsósorban a szíriai konfliktus nyomán kialakult ún. menekültválság által formált, és széles körben elterjedt vélemények szerint – kell megvédeniük a mögöttük elhelyezkedő centrumot. E centrum az Európa belső tagolódásáról kialakult felfogásnak köszönhetően a középkor óta a latin *christianitas* magterületét, illetve – a kora újkor és az újkor szekularizációs és iparosodási folyamatai következtében – Nyugat-Európát és Közép-Európa nyugati részének gazdasági és ipari szempontból fejlettebb országait jelentette és jelenti. Annak érdekében, hogy az említett védőbástya-toposz, illetve az idegenség, az elhatárolódás és az elmaradottság egymást kiegészítő diskurzusaiba bepillantást nyerhessünk, a következőkben az ezeket megalapozó identitás-, másság- és nem utolsósorban idegenség-konstrukciókat vesszük vizsgálat alá.

2. Identitás, alteritás, idegenség²

A kollektív identitás a „saját” és az „idegen” ellenpólusainak, illetve – fokozott formában – az ellenségesként értelmezett „más” kölcsönhatásából alakul ki, ily módon döntően az „antagonizmus vagy ellenszegülés elvé”-n alapul.³ Az identitás ezen konstruktív karaktere annak egyfajta törekenységét is feltételezi, mely mesterségesen, elsősorban a „mással” való érintkezések, vagy az idegenség tapasztalata

² A német eredetiben: *Identität, Alterität és Alienität*. (a fordítók megjegyzése)

³ Assmann 1992. 154.

és a saját elitek által támogatva alakul ki.⁴ A participatív-kollektív identitás inkluzív karaktere magába foglalja ezen identitás külvilággal szembeni érvényesítését is. A „saját” az elhatárolódás és a kirekesztés mentén definiálódik.⁵

Mindazonáltal alapvető különbséget kell tenni „relatív” és „radikális” idegenség között.⁶ Az alteritás-kutatás az utóbbi időben egyre inkább megszilárduló határvonalat húz a másság, azaz a hozzáférhető, elérhető és többé kevésbé ismert idegenszerűség, illetve az idegenség, a hozzáférhetetlen, elérhetetlen, ismeretlen és túl gyakran ellenségesként felfogott különbözőség közé. Amíg a másság, az alteritás absztrakt szinten ugyan lehetővé teszi, hogy két csoport közös viszonyítási keretekre vagy közös értékekre támaszkodjon, az idegenség modusán belül az elvi elérhetetlenség miatt nincs közös alap.⁷ Közeledés csak oly módon jöhet létre, „ha mindkét fél alanyi pozícióját változtatja meg, és ezáltal új kapcsolatba lép a megértés és a kulturális kompatibilitás kialakítása érdekében.”⁸

A korábban említett kelet-közép- és délkelet-európai védőbástya-képzetek és határterület-identitások, amelyek alapvetően a dichotómia és az ellentét elvén nyugszanak, és hatóerejüket az alteritás-konstrukciókból nyerik, természetesen nem a latin-keresztény kultúrkör kizárólagos jelenségei. Már az ókori görögök is felosztották a világot hellénekre és barbárokra. Utóbbiakat a görögök (és később az ő elképzeléseiket tudatosan adaptáló rómaiak) nem csak alsórendűbbnek tekintették; a hellének szemében a barbárok rabszolgaságra rendeltettek. A saját vallási közösség és az idegen, hitetlen más-csoport zsidó-keresztény képzeteivel vegyítve a világ civilizált kultúrtérre és civilizálatlan, barbár külvilágra történő felosztása eredményezte a középkori (keleti és nyugati) kereszténység bipoláris világképét. Más, távoli kultúrkörökben, például az ősi Kínában, Indiában és Keleten, vagy a prekolumbián Amerikában is felfedezhetők hasonló elképzelések, amelyek a másság- és idegenség-konstrukciókon nyugvó kollektív identitások alapját képezik.⁹ Mindezen fejlett, letelepedett kultúrában közös volt ugyanis, hogy olykor-olykor fenyegetve érezték magukat a nomád-félnomád lovasnépek rablótámadásaitól, vagy a „civilizált” szomszédaiak ellenük indított nagyobb hódításaitól.

A „saját” és az „idegen” dichotóm szembeállításakor a centrum és a periféria ugyancsak kéttagú viszonyának kérdése a saját csoporton belül is alapvető jelentőségű. A kultúrkörök határterületein ugyanis a szomszédos, idegen kultúrák vonatkozásában kialakuló másság- és idegenségképzés sokkal hangsúlyosabb, mint

⁴ Giesen 2001.

⁵ Vö. Hahn 1997; Hahn 1999.

⁶ L. Waldenfels 2006.

⁷ Grizelj 2016. 82–88.

⁸ Porsché 2008. 10.

⁹ L. Atanovski 2011; Nourrisson – Perrin 2005; Lauterbach – Paul – Sander 2004; Pohl 2004; Detel 1995.

a hátszágban, vagy éppen a centrumban. A periférián – érdekes módon – a kulturális hibriditás ellentétes modellje is megjelenik, vagyis – az ellenséges töltetű idegenségtelmezésektől eltérően – megtörténhet két, önmagában különböző normákon alapuló és más kódokat elfogadó közösség transzkulturális összefonódáson alapuló egyesülése.

Ahhoz, hogy a nyelvi és etnikai szempontból különböző társadalmak egyesítése által kollektív identitás alakulhasson ki, két akadályt kell legyőzni. A kiscsoportokon belül elsőként az ősi és tradicionális kódokon – vagyis az implicit viselkedési szabályok, illetve a hagyományos és szociális rutinok ismeretén – alapuló öndefiníciót kell leküzdeni. Másodsorban lépéseket kell tenni az összetartozás főként univerzális kódjaira építő közösségtudat kialakítása felé.¹⁰ Ebben az összefüggésben a vallás egy általánosan érvényes, etnikai és nyelvi határokon átívelő identifikációs kapocsként járulhat hozzá a kiscsoportok közötti heterogén szakadék áthidalásához. Ha a szociológus Shmuel N. Eisenstadt és Bernhard Giesen transzcendentális megközelítését követjük, a vallás mint egyesítő, identifikációs kapocs hatóereje a metafizikai viszonyítási alpból, azaz Istentől, illetve az istenektől származik.¹¹ A vallások ambivalens természetéhez hozzátartozik, hogy bár egyrészt „a kultúrák közti átjárhatóság fontos faktoraként működnek”, másrészt viszont „felerősíthetik az idegenség érzetét”,¹² és hozzájárulnak a normatív értékítéleteken alapuló hitközösségek másoktól történő éles elhatárolódásához is. Így nem meglepő tehát, hogy a vallási rítusok – a kulturálisokhoz hasonlóan – az idegentől való elhatárolódásra épülő identitás fontos horgonyát alkotják.

3. Róma mint vallási és kulturális centrum és a periféria kialakítása

Mindehhez kapcsolódóan a következőkben részletesebben kell tárgyalnunk a belsőleg megszilárdult és kifelé elhatárolt nyugati-európai kultúrközösség kialakulásának vallási aspektusát. A késő antik és középkori világ kulturális-vallási centruma keresztény perspektívából a mediterráneumban helyezkedett el.¹³

¹⁰ Haas 2008. 93.

¹¹ Eisenstadt – Giesen 1995. Eisenstadt és Giesen öt kódot különböztet meg, amelyek a kollektív identitás kialakulásához vezethetnek. A transzcendens, illetve a vallási kódokon kívül, amelyek viszonyítási alapját Isten mellett az ész vagy a haladás ideája jelenti, három másik kódot említnek: a primordiálist, amely szerint a csoporthoz tartozás a természet által adottnak tekinthető; a tradíciókon és eredetmítoszokon nyugvókat; illetve végül a szociokulturális kódot, amelynél a privilégiumok és a mindennapok materiális értékei a mérvadóak. Gerard Delanty szerint meghatározható egy hatodik kód, az ún. „diszkurzivitás” is, melynél az erősödő demokráciatudat eredményeképp a fent említett kódok erős kirekesztő jellege csökken. L. Delanty 1995.

¹² Haas 2008.

¹³ Schmierer 2005. 360.

A szakrális középpont (*medium mundi*), a világ „közepe” (*umbilicus mundi*) a keresztény elképzelés szerint, ahogyan a korszak világtérképei, az ún. *mappae mundi* is bizonyítják, a késő középkorig Jeruzsálem volt.¹⁴ A nyugati-latin kereszténységben Jeruzsálemhez már a kora középkorban mint a latin kereszténység második szakrális és első adminisztratív központja csatlakozott Róma, egy világbirodalmat uraló metropolisz antik képzetéből, illetve azon igényből fakadóan, hogy a Péter és Pál apostolok által alapított patriarchátus a korai keresztény pentarchia legfontosabbja legyen.¹⁵

Tisztán földrajzi szempontból az Appennini-félszigeten fekvő Róma a kialakuló Európa periferiáján helyezkedett el, amely szigorúan véve maga is csak Eurázsia egyik félszigetét jelentette. A pápaváros egykori hatalmi pozícióját politikai értelemben is elveszítette, a kora középkorban az olyan helyszínek, mint Konstantinápoly, Aachen, Bagdad, Kairó vagy Córdoba számítottak politikai hatalmi centrumoknak. A 9. századtól azonban IV. Leó, I. Miklós vagy VIII. János pontifikátusa alatt elkezdődött kiformalódni a *christianitas* koncepciója.¹⁶ A régi császárvárost pedig számos ok jelölte ki arra, hogy a Nyugat-római Birodalom bukása után ismét a *caput mundi* antik helyét foglalja el Nyugaton: a középkori Róma mint a latin egyház központja térben és intézményi szempontból is elkülönült a nyugati világi centrumoktól, „nem állt közvetlenül egy császár hatalma alatt, mint a bizánci egyház, és nem volt egyidejűleg olyan világi feljebbvalója sem, mint az iszlámban a kalifák”.¹⁷ Ez a perifériális helyzet, távol a *latinitas*nak az Alpoktól északra elhelyezkedő középkori hatalmi központjaitól, nagymértékben kedvezett egy kifejezetten autonóm fejlődésnek. Ezzel ellentétben ugyanakkor a kora középkorban, legkésőbb a kései Karoling-kortól, illetve az Ottó-i *Restauratio imperii* időszakától kezdődően Róma a Nyugat vallási-adminisztratív centrumaként működött „mint a hit egyetlen és vitathatatlan autoritása, a középkori kereszténység központi morális fóruma”.¹⁸ Következésképp a római-katolikus egyház az igaz hit egyetlen letéteményeseként tekintett magára.¹⁹ Ez az igény pontosan megmutatkozott az 1075-ben, VII. Gergely pápa által megfogalmazott *Dictatus papae* 26. pontjában: *Quod catholicus non habeatur, qui non concordat Romanę ecclesię*.²⁰

¹⁴ A középkori *mappa mundi* centrum- és periféria-konstrukcióira l. Reichert 2011; Wolf 2010; Münkler 2007; Harvey 2006; Englisch 2002.

¹⁵ Angenendt – Schieffer 1989; Costambeys 2000.

¹⁶ Berend 2010; Wolf 2010.

¹⁷ Schmieder 2005. 361.

¹⁸ Schmieder 2005. 361.

¹⁹ Scholz 2010.

²⁰ RG VII. 207. L. Fuhrmann 1977; Fuhrmann 1995; Lo Iacono 2009; De Mattei 2011. „Nem katolikus az, aki a Római Egyházzal nincs egyetértésben.” (a fordítók kiegészítése).

Ennek a pápai, a 11. századi gregorián reformok által jelentősen felerősített, egységes keresztény világról szóló elképzelésnek a középpontjában magától értetődően Róma állt, Péter és Pál apostolok városa, amely a római katolikus egyház önértelmezésében Jeruzsálem után a késő antikvitás pogány világában a kereszténység elterjedésének valódi kiindulópontja volt.²¹ A középkori pápaság jelentős teljesítményei közé tartozott, hogy földrajzi peremhelyzetéből is rögzíteni tudta a római katolikus népek önértelmezésében azt a térbeli viszonyoktól független elképzelést, hogy a latin-nyugati kultúrközösség vallási centruma Róma. A Római Birodalom hivatali hierarchiájára építve a római egyház az egyházi rend csúcsán látta magát, és már igen korán a világi *res publica* teológiai „ellenállamaként” tekintett magára.²² Egy olyan koncepció mentén, amely a *res publica christiana* középkori elképzelése számára is táptalajként szolgálhatott.²³ Ebből fakadóan a *christianitas* e szellemi-kulturális magterületét nemcsak a kereszténység egyre nagyobb jelentőséget kapó perifériáján kellett megvédeni, de a keresztény Nyugat határait permanensen tágítani is kellett:

„A 'saját' 'mással' való konfrontációból fakadó, tartós konstrukciójához meg kellett változtatni a vonatkoztatási kereteket, a *christianitas* súlypontja nem maradhatott a (római) periférián. Ha a pápák ott maradtak volna, az Alpokon túli hatalmaktól való bármely függetlenség mellett vagy éppen annak ellenére, az az Európa, ahogyan mi ismerjük, nem létezne.”²⁴

A Nyugat-római Birodalom 5. századi bukása sem vetett véget Róma azon törekvésének, hogy a keresztény Nyugat világi vezetését megszerezze. Az összeomlott Birodalom germán utódállamainak Rómához kötésével a pápák egyrészt katonai támogatást kerestek a hatalmi pozíciójukat veszélyeztető lombardok és a szaracénok belső, illetve külső fenyegetéseivel szemben. Másrészt a nyugati világ uralkodóit lépésről lépésre függővé kellett tenniük Rómától. A Karolingok alatt a *Translatio imperii ad Francos*szal kezdve, és legkésőbb az Ottók *Renovatio imperii*-je által ez az igény, ahogy Róma növekvő jelentősége, az egész latin kereszténység számára nyilvánvalóvá vált: a frank–szász császárság ugyanis rómaiként értelmezte magát.²⁵ Noha a Nyugat tényleges hatalmi központjai régóta az Alpoktól északra terültek el, a császári méltóság még V. Károly alatt is összekapcsolódott a Róma és Itália feletti tényleges hatalom igényével.²⁶ A középkori császárok e tekintetben

²¹ L. Thümmel 1999; Diefenbach 2007. 215–329.

²² Bosl 1993. 181.

²³ Kempf 1962; Savigni 2003; Hölzing 2011. 67–88.

²⁴ Schmieder 2005. 361

²⁵ A kora középkori frank-ottoniánus *Translatio imperii*- és *Renovatio imperii*-konceptiókhoz l. Möhring 2011; Fried 2006; Dormeier 2002; Girardet 2002; Rubel 2001.

²⁶ Még ha a Staufok bukása után egyetlen német-római császár sem kísérelte meg újra, hogy a birodalmi hatalmat Itáliában is érvényesítse, és ha a csökkenő befolyású császárság szemlátomást

az első keresztény *imperator*, Nagy Konstantin örököseiként tekintettek magukra. A középkori császárság koncepciójában a pogány *Imperium Romanum* Konstantin alatt *Imperium christianum*má, és ezzel a szakrális középpont, Jeruzsálem mellett, az *Orbis christianus* centrumává vált. Róma mint *Roma christiana* a latin kereszténység számára *Urbs sacra* volt. A *Pax Romaná*ból *Pax Christiana* lett. A császár első és legfontosabb feladata pedig a keresztény hit védelme volt. Mint *defensor ecclesiae* képviselte a kereszténység világi hatalmát a Földön.²⁷

A Krisztus földi helytartóiként (*vicarius Christi in terris*) felkent császárok szent, liturgikus ünnepélyességgel rájuk ruházott kötelessége, a hit védelme mellett, annak terjesztése is volt: „a középkori 'Orbis christianus' nem pusztán kitarthatóan védelmes birtok volt, hanem egy vallási és politikai értelemben vett világhódító jelszó”.²⁸ Ez az igény fogalmazódott meg a „kardmotívumban”, amely a koronázásakor a császárt az isteni kegyelem nyomatékosításával a pogányok elleni harcra kellett, hogy emlékeztesse.²⁹ A koronázási ordók szerint a császár a kardot, amely őt a keresztény hit védelmesőjévé (*in defensionem Sancte Dei ecclesie divinitus ordinatum*), és egyben a hit ellenségeinek legádázabb üldözőjévé tette (*Christiani nominis hostes execres ac dispergas*), kizárólag a római egyház kezéből nyerhette el.³⁰ A kard mellett a megkoronázott egy gyűrűt is kapott, amely az

egy pusztán kívánatos címmé, egy *nomine sine révé* vált, amely az uralkodásért vetelkedő dinasztiák, a Luxemburgok, Habsburgok és Wittelsbachok között vándorolt, az univerzális birodalmi eszme a késő középkorban és a kezdődő kora újkorban is élő maradt. Utolsó védelmesőjének V. Károly tekinthető, az I. Ferenc francia királlyal az itáliai hegemoniáért vívott háború is ebben a kontextusban értelmezhető. V. Károly volt emellett az utolsó német-római császár, aki az univerzális monarchia iránti igény kinyilvánításaként a pápával koronáztatta meg magát (1530. február 24-én, Bolognában). L. Kintzinger 2011; Cardini 2007; Núñez Rodríguez 2006; Bosbach 2005.

²⁷ Petersohn 2000. 914. L. ehhez az Eike von Repgow által a 13. század elején írt *Sachsenspiegel*t, amely a következőképp osztotta fel a keresztény világot egy pápai-lelki és egy császári-világi részre: „*Zwei swert let Got in ertrike to bescermene de kristenheit. Deme pavese is gesat dat geistleke, deme keisere dat werltleke. Deme pavese is ok gesat to ridene to bescedener tit op eneme blanken perde unde de keiser scal eme den stegerep halden, dorch dat de sadel nicht ne winde. Dit is de betekenisse: swat deme pavese wedersta, dat he mit geistlekeme rechte nicht dvingen ne mach, dat it de keiser mit werltlekeme rechte dvinge deme pavese horsam to wesene. So scal ok diu geistleke walt helpen deme werltlekeme gerichte, of it is bedarf*” – *Sachsenspiegel* 69f. Vö. Laufs 2006. 1–33.; Schmidt 1986.

²⁸ Faber 2000. 19.

²⁹ A középkori német-római császárok felszentelési és a koronázási ordóhoz l. Amann 2006; Die Ordines; Schramm 1935.

³⁰ „*Accipe gladium desuper beati Petri corpore sumptum per nostras manus licet indignas vice tantum et autoritate Sanctorum Apostolorum consecratas imperialiter tibi concessum nostreque bene dictionis offitio in defensionem Sancte Dei ecclesie divinitus ordinatum. Ad vindictam malefactorum, laudem vero bonorum, et memento de quo psalmista probavit dicens, acingere gladio tuo circa femur tuum potentissime ut in hoc per eundem vim equitatis exerceas, molem*

uralkodói méltóság jeleként a felkentet *auctor ac stabilisator christianitatis ac christianae fideivé* emelte.³¹ Egészen a II. Vatikáni Zsinat (1962–1965) liturgiareformjáig a római misszálé része volt a nagypénteki könyörgés „a legkeresztényibb császárunkért (*pro christianissimo imperatore nostro*), akinek a mindenható Isten vessen alá minden barbár népet (*omnes barbaras nationes*) a tartós béke érdekében”³²

Az univerzális keresztény császárságnak és a hit védelmének, illetve terjesztésének Nagy Konstantin-i tradíciójára hivatkozott a középkori császárság, amikor korlátlan hatalomra és hegemóniára kívánt szert tenni, akár a Szentszékkal szemben is. A pápaság és a császárság a kereszténységen belüli egyedüli univerzális hatalomra és primátusra törekedett – ti. mindkettő igényt formált a *vicarius Christi* cím egyedüli viselésére –, illetve elutasította a másíknak való behódolást, ami folytonos konfliktushoz vezetett a két nyugati autoritás között, amely az investitúraharcból kezdődően szinte az egész középkort meghatározta.³³

Ezen összeütközés hátterében egyebek mellett a nyugati periféria pápai megerősítése fedezhető fel. A pápák Rómája ugyanis a 11. századi ún. „pápaságtörténeti fordulattól”³⁴ és az ezzel összefüggésben felerősödő szentszéki ambícióktól kezdődően, melyek a császári elsőbbséget megszüntetni és a pápaságot a keresztény Nyugat korlátlan autoritásává tenni kívánták, az egyház homogenizálásán és centralizálásán, illetve ezáltal más egyházi központok konkurens igényeinek elhárításán fáradozott. A latin rítus egyidejű gyors terjedése Európa keleti részén pedig előre nem sejtett lehetőségeket nyitott meg a pápák számára ahhoz, hogy megerősítsék hatalmi pozíciójukat. A 11. század eleji, kelet-közép-európai királykoronázások – Árpád-házi Istvánt 1000-ben II. Szilveszter magyar,³⁵ míg Piast Bolesławot XIX. János 1025-ben lengyel királlyá³⁶ emelte – a lengyel és a magyar

iniquitatis potentem destruas, et Sanctam Dei ecclesiam eiusque propugnes ac protegas nec minus sub fide falsos quam Christiani nominis hostes execres ac dispergas, viduas ac pupillos clementer adiuves ac defendas, desolata restaures, restaurata conserves, ulciscaris iniusta, confirmares bene disposita quatinus hec agendo virtutum triumpho gloriosus iustitieque cultor egregius cum mundi salvatore cuius typum geris in nomine, sine fine regnare merearis” – Diemand 1894. 129f. L. Reinhard 2012. 54.; Szurawitzki 2005. 38–42.; Faber 2002. 57.; Duala-M’bedy 1977. 74.

³¹ Schramm 1935. 318. Vö. Szurawitzki 2005. 40. „A kereszténység és a keresztény hitvédelmezője és megszilárdítója” (a fordítók kiegészítése)

³² „*Oremus et pro christianissimo imperatore nostro ut Deus et Dominus noster subditas illi faciat omnes barbaras nationes, ad nostram perpetuam pacem*” – Pius II. 199. L. Reinhard 2012. 54.; Faber 2002. 187.; Müller 1980. 264.

³³ A császárok és pápák közötti, 11. század végi – 12. század eleji investitúraharcról kiváló áttekintést nyújt: Hasberg – Scheidgen 2012; Schieffer 2010; Goetz 2008; Hartmann 2007. A pápaság univerzális hatalmi igényeire a késő-középkorban I. Miethke 1993.

³⁴ L. Laudage 2012; Schrör 2009; Schieffer 2002.

³⁵ Havas 2004; Györffy 2000; Veszprémy 2000.

³⁶ Mularczyk 1998. A pápák által adott lengyel királyi címet a Száli-dinasztia tagjai elvitták. A túlerőben lévő nyugati szomszéd növekvő nyomása vezetett egyebek mellett ahhoz, hogy

neofitákat igen korán a római centrumhoz kötötték, és ezáltal kivonták őket a Német-római Császárság hatalma alól. Még ha I. István koronázása III. Ottó császár és II. Szilveszter pápa teljes egyetértésével történt is, és Magyar-, illetve Lengyelország is császári „támaszpontnak” számított a *christianitas* keleti végein,³⁷ e viszony legkésőbb a „pápaságtörténeti fordulat” után a császárság kárára változott meg. Minthogy a Birodalomnak az Árpádokhoz és különösen a Piastokhoz fűződő viszonya a Staufok idejéig kifejezetten problematikus volt, mindkettő a Szentszék természetes szövetségeseként tűnt fel a császársággal szemben.³⁸

A pápák a 11. század végi és a 12. század eleji investitúraharc, illetve a középkor további pápai–császári konfliktusai során is a perifériális helyzetű Lengyel- és Magyarországot a katonai és politikai nyomásgyakorlás eszközeként használták a császárokkal folytatott küzdelmekben, cserébe támogatták őket a Német-római Birodalom keleti expanziós törekvései ellenében.³⁹ Így alakult ki egy – bizonyosan egyenlőtlen, de – kölcsönös függőségi viszony, amelyet az alább részletesen tárgyalandó *immediate subiecta Sedi Apostolicae* formula juttatott kifejezésre.⁴⁰ A 13. századi mongol, porosz és litván betörések idejétől, de legkésőbb a török veszély 14. századi megjelenésétől kezdve a kelet-európai perifériát fokozatosan a nem a nyugati keresztény kultúrkörhöz tartozó pogányokkal, muszlimokkal, illetve a szakadókkal, skizmatikusokkal szembeni, nélkülözhetetlen védőernyőként stilizálták. A hit védelmét ezzel a pápai propaganda a császárságról fokozatosan a *christianitas* határain fekvő pápai „szövetségesekre” ruházta át.

4. Ex oriente nox

A nyugati kereszténység „ellenségei” – ha eltekintünk a kora középkor skandináv támadásaitól – túlnyomórészt keleten helyezkedtek el. Már a görög-római antikvitásban nyomon követhető a Kelet és a Nyugat mint két összeegyeztethetetlen ellenpólus szembeállítás. A keresztény másság- és idegenség-konstrukciók pedig a latin kereszténység azon kísérletéből fakadtak, hogy a történeti összefüggéseket a Biblia alapján magyarázzák. Tekintettel a 7–8. századi iszlám expanzióra, a saját

II. Konrád elűzte II. Mieszko lengyel királyt, illetve, hogy a Lengyelország hercegévé tett Bezprym átadta a koronázási jelvényeket a császárnak 1031-ben. L. Labuda 1991.

³⁷ Gerics 2000.

³⁸ Grudziński 1959. A Német-római Birodalom és a lengyel Piastok közötti számtalan konfliktusra a 10–12. században I. Görich 1997; Labuda 1996; Zernack 1993; Hauziński 1986; Gładkiewicz 1973; Olejnik 1970. A Császárság és a Magyar Királyság közötti 11–12. századi feszültségekre I. Boshof 2012; Wolfram 2003; Hödl 1994.

³⁹ L. Boshof 1994; Epperlein – Widera 1964.

⁴⁰ VMHH. 703., 464. sz. és 1262., 829. sz. Vö. Grabski 1968; Łodyński 1918.

kultúrkör számára idegen és fenyegető ellenfél gyors terjeszkedését bibliai-teológiai kategóriákban értelmezték.⁴¹ Így a muszlimokat a szaracén mellett, amely a leginkább elterjedt középkori, egy ókori északnyugat-arábiai törzsre visszautaló elnevezés volt, izmaelitáknak vagy hagaréneknek is nevezték. Ezen idegen névnevek a bibliai Izmaélre, Ábrahám pátriárkának egy egyiptomi rabszolgától, Hágártól született fattyára utaltak. E viszony illegitim volta, ahogyan az a körülmény, hogy Izmaél anyja rabszolgasorból származott, az „izmaeliták” (azaz a muszlimok) alsóbbrendűségét volt hivatott nyomatékosítani. E magyarázatmintázathoz illeszkedett Pál apostol a galatákhoz írt újszövetségi levele is, amelyben Isten áldását és üdvösségét kizárólag Izsák utódainak tulajdonította, míg Izmaél, Pál szerint, explicite ki lett zárva ebből az isteni üdvösségből.⁴²

Az újkorig az etnikailag megalapozott idegenség és az erkölcsi-morális különbség e keveréke szolgáltatott alapot a muszlimokról alkotott, túlnyomórészt negatív képhez, melynek hatása – ha figyelembe vesszük a Nyugat iszlamista terrorizmustól való félelmét, az Európa nagy részében lefolytatott számtalan fejkendő- és burkavitát, vagy éppen a jobboldali körök által újra és újra felszított, a Nyugat állítólagos iszlamizálódásától való félelmet – ma is érzékelhető. A középkorban mindez retorikai diverzitás-konstrukciókra alapozva, mintaként szolgált a nem a saját kultúr- és értékközösséghez tartozó idegen csoportok, vagyis a pogányok, eretnekek és zsidók kirekesztéséhez, és előkészítette a talajt a legitim és illegitim fegyveres erőszak közötti különbségtételhez, valamint az ellenfélként szembeállított más-csoportok kulturális és etnikai idegenként való értelmezéséhez.⁴³ Ezen idegenség-konstrukciók az érett középkori kereszteshadjáratok idején érték el első csúcspontjukat, amikor is a Kelet ellen, az Ibériai-félszigeten zajló, az Elba-menti szláv törzsek vagy épp a porosz területek elleni, valamint a Baltikumra és Finnországba indított számos hadjáratot kellett legitimálni. Az, hogy a hívők latin-keresztény világa és a hitetlenek keleti világa közötti konfliktus jelképeként feltűnő allegorikus Nyugat-Kelet ellentét nem mindig esett egybe a földrajzi valósággal (a kereszténység és az iszlám közötti választóvonal például a 8. századtól valójában a Mediterráneumon keresztül, tehát egy észak-déli, és nem egy kelet-nyugati tengely mentén húzódott), nem befolyásolta e mai napig ható, vallási-ideológiai alapú axióma hatékonyságát. Így a középkor eszkatologikus utolsó császár-elképzelése szerint az iszlám elleni harc már a Karoling-korban a keresztény Nyugat a muszlim Kelet elleni küzdelmeként értelmeződött.⁴⁴

A latin kereszténység a késő antikvitástól a kora újkor kezdetéig az eurázsiai fél-sivatagos sztyeppéről időről időre a keresztény Nyugatra törő „barbár” lovasnépek

⁴¹ A következőkben Naumann 2009. 21.; Srodecki 2015. 47–49. alapján.

⁴² Gal 4:21–31

⁴³ Srodecki 2015. 47.

⁴⁴ L. Möhring 1997.

megítélésekor is előszeretettel használta a bibliai-antik előképeket. A keletről betörő gótokat, hunokat, alánokat, kazárokat, magyarokat, mongolokat és tatárokat, de részben az iszlám betolakodókat, az arabokat és a törököket is, a bibliai Góg és Magóg népével azonosították. A bibliai eredetű, ti. Szent János újszövetségi Jelenések könyvéből kölcsönzött, elképzelés, amely szerint Góg és Magóg a Sátán csatlósaiként a végítélet napján a világ hívői ellen küldetnek majd, a középkori írásokban összeolvadt a késő antik Nagy Sándor-hagyománnyal.⁴⁵ Mindkettő alapot teremtett a „nomád”, így „barbár” és „civilizálatlan” Kelet – harcos kirekesztésre épülő – elidegenítéséhez. Különösen a 13. századi mongol betörések támasztották alá a *plaga orientalis* képét, amely a középkor és a kora újkor határán az oszmánokra, a 16. századtól pedig a Moszkvai Nagyfejedelemségre helyeződött át.⁴⁶

A Kelet képe a latin-keresztény kultúrközösség képzeletvilágában újabb negatív jelentéstartalommal telítődött, amikor a nyugati és a keleti egyház közti ellentét elmérgesedett.⁴⁷ Legkésőbb az 1054-es egyházszakadás után a keresztény világban – nyugati nézőpontból – megkülönböztették a jó, azaz a római katolikus hithez tartozó Nyugatot, valamint a romlott és rosszul kormányzott, lévén a helyes útról letért, Konstantinápoly központú Keletet. Az érett középkori kereszties hadjáratok korszakában, és később, Konstantinápoly bukása után, amikor Moszkva az egész ortodox világ patrónusává nyilvánította magát, valamint a lengyel-litván állam a moszkvai expanzióval szembeni kora újkori küzdelmei idején az ortodox népek negatív értékelése felerősödött a latin Nyugat retorikájában. A polemikus-teológiai, nagyrészt a *Contra errores Graecorum* néven összefoglalt fogalmazványok, mint például Petrus Damiani, Aquinói Szent Tamás vagy Prágai Jeromos írásai – az ortodox keresztényeket a hit, az „igaz” (latin) kereszténység ellenségeiként állították be. A *nationes Christianorum orientaliumot*, azaz a keleti kereszténység népeit nem tartották „teljesértékű” kereszténynek, hanem skizmatikus félrevezetetteknek, *qui nobiscum in fide non ambulant nec doctrina*,⁴⁸ ahogyan Brocardus domonkos szerzetes 1332 körül nyugati kortársai nevében megállapította.⁴⁹ A keleti egyház becsmérése az ortodox keresztények hitetlenekkel és pogányokkal (*infideles, pagani*) való, denunció azonosításában is megmutatkozott. Az olomouci püspök, Schauenburgi Brúnó e véleményyt 1273 decemberében X. Gergely pápának írott levelében ékepp foglalta össze: *Rutheni sunt scismatici et Tartarorum nichilominus servitores*.⁵⁰

45 Vö. van Donzel – Schmidt 2010.

46 L. Schmidt 2013; Soldat 2014; Srodecki 2015. 49–52., 149–162., 292–303.

47 A következőkben Srodecki 2015. 52–55. alapján.

48 „Akik nem velünk járnak a hitben és a tanításban”. (a fordítók kiegészítése).

49 Brocardus 382.

50 PU 315., 215. sz. „a ruténok szakadárak és nemkülönben a tatárok szolgálói” (a fordítók kiegészítése).

Ezzel egyidőjűleg a *reductio Graecorum* a római katolikus egyház felsőbbbsége alá (*ad oboedientiam Romanae Ecclesiae*) rendelése a latin kereszténység keleti és délkeleti végein vívott, vallási motivációjú hitharcok egyik fő céljává vált. A késő középkortól pedig megkezdődött az ortodoxok Róma, valamint a lengyel és a magyar világi autoritások által is támogatott latinizálása. Ebben különösen az olyan szerzetesrendek, mint a ferencesek és a domonkosok jártak elől missziós tevékenységük révén, lévén a Szentszéktől explicite megkapták a feladatot, hogy a Lengyel- és Magyarország által inkorporált ortodox területeket a nyugati rítus alapján újrakereszteljék.⁵¹

A nyugati és a keleti egyház érett középkori elidegenedése, a latin-keresztény Nyugat saját hitvallásának magasabb rendűként való tételezése, és a római egyház ehhez kapcsolódó, kereszténységen belüli hegemoniaigénye „egy már a késő középkorban egyértelműen kirajzolódó, Délkelet-, Kelet- és Kelet-Közép-Európa között húzódó, kereszténységen és Európán belüli *Antemurale Christianitatis* létrejöttéhez vezetett, amely a 20. század végéig döntő lelki-hitvallási és szellemi-kulturális választóvonalat képzett a 'keleti' és a 'nyugati' Európa között”.⁵² A római katolikus és a görög-ortodox egyház közötti törés leginkább a szláv világ *Slavia latinára* és *Slavia orthodoxára* történő felosztása révén vált láthatóvá: a közép- és a kora újkorban számos konfliktus alakult ki a nyugati és a keleti egyházak között ezen konfesszionális határvonal mentén, melyek megalapozták a Kelet- és Délkelet-Európa ortodox népei ellen irányuló lengyel és magyar védőbástya-retorikát.⁵³

A Nyugat és Kelet közötti eltérések ábrázolása egyébként nem csak egy tisztán nyugati konstrukció volt. A muszlim fél is felhasznált másság- és idegenség-konstrukciókat arra, hogy a keresztény Nyugatot kulturálisan „más”-ként, valamint az érett középkor kereszteshadjárataitól kezdve fenyegetésként és ellenséggépként stigmatizálja.⁵⁴ A hívők saját kultúrközösségként megélt és a hitetlenek ellenségesként meghatározott világáról szóló keresztény értelmezéssel analóg módon az iszlámban is megjelent az „iszlám háza” (*dār al-islām*) és „háború háza” (*dār al-ḥarb*) kétosztatú elképzelése.⁵⁵ Egyik fogalom sem található meg sem a Koránban, sem a Szunnában, azok a korai és érett középkor muszlim jogtudósainak konstrukciói. A *dār al-islām*, a muszlim forrásokban *dār al-salām*ként, „béke házaként” is megjelenik, és ezen értelmezés szerint magába foglalta az egész muszlim világot, míg a *dār al-ḥarb* a legyőzendő hitetlenek nem muszlim világát jelentette. E dichotómikus világtkép alapjait az iszlám jogtudósok számára a Korán *ḡihād* koncepciója

⁵¹ Bárlea 1989. 68f.; Hausammann 2005. 132.

⁵² Geier 2006. 3.

⁵³ Srodecki 2015. 52f.

⁵⁴ Erre l. Buresi 2003; Busse 1996.

⁵⁵ L. Ahmad 2008; Al-Sayyid 2002; García Sanjuán 1997.

adta, amely az iszlám tanítás hagyományos felfogása szerint „kis” és „nagy *ġihādra*” osztható fel.⁵⁶ Ehelyütt a „kis *ġihād*” nagyobb jelentőséggel bír, mivel az a muszlim hódítás 7. századi kezdetei óta a nem iszlám világ elleni fegyveres harc legitimálását célozta.⁵⁷ Különösen az oszmánok alatt vált a *dār al-ħarb* fegyveres erővel *dār al-islām*má alakítása a külpolitika egyik legfontosabb premisszájává. Az Oszmán Birodalom egészen a kora újkor végéig ragaszkodott azon felfogásához, hogy a *dār al-ħarb* országaival nem lehetséges tartós együttélés, és az iszlám jogértelmezés alapján csak ideiglenes fegyverszüneti szerződések, ún. *hudnatok* köthetők.⁵⁸

5. Jogos háborúk Isten ellenségei ellen

A nyugati-keresztény idegenség-konstrukciók ideológiai alapjaként az istenhívők (zsidó) világa és a hitetlenek velük szembeállított, őket ostromló világa közötti bibliai dichotómia szolgált.⁵⁹ A hit és a terület védelme a Bibliában egymás szinonimái, amelyek elválaszthatatlanul összekapcsolódnak. A külső ellenségek nem csak hataloméhes, befolyási övezetüket kiterjeszteni törekvő pragmatikusok, hanem Isten, és így Izrael népének ellenfelei is. Az istenhívő város ellentéte a *go-jim* világa, a hitetlenké és pogányoké, akikkel az istenhívők permanens harcban állnak. Náhúm könyvében olvasható az asszír város, a züllött *civitas sanguinum*, Ninive pusztulásának leírása. A bűnös várost nem védték meg védőbástyái, mivel az istenítélet – jelen esetben az Isten ostoraiként megjelenő babiloniak és médek – ellenében tehetetlenek voltak. Szilárd erődítményei ellenére a föníciai Türosznak is el kellett buknia vétkes fukarsága miatt. Izajás (Ézsaiás) könyve ugyanezt a végzetet rendeli Damaszkusz és Efraim erődjeinek,⁶⁰ de az elbizakodott, hitehagyott

⁵⁶ Ehhez l. Tartsch 2009. 9f., összefoglalóan: „*ġihad*. [...] a *ġāhada* (fáradozás, törekvés egy meghatározott cél elérésére) szóból származik. Az iszlámban [...] olyan kötelezettség, amelyet muszlimok csoportja teljesít egy szabályozott háború formájában (offenzív), de értelmezhető minden muszlim nem átruházható és individuális kötelezettségeként is (defenzív). Eszkatologikus komponenssel is bír, mivel a dzsihádot a muszlimoknak az ítélet napjáig vagy az iszlám globális uralmáig kell folytatniuk a meg nem tértek vagy szerződés-konstrukciókkal álvett nemmuszlimok ellen. Dzsihád alatt minden olyan törekvést értünk, amely az iszlám hit terjesztését szolgálja a megadott definíció keretein belül, ahol a dzsihád a kötelezettség, illetve a *Da'wa* („hívás az iszlámhoz”, missziós értelemben) teljesítésének kereteiben belül szabályozott és nem szabályozott erőszakos cselekedeteket és nem háborús tetteket is magába foglal. Így a korai iszlám történetírásban az erőszakos dzsihád (*da'wa qabla al-ġital*) gyakorlását megelőző *Da'wa* kötelezettségéről is szó esik. Vö. Peev 2008; Branca 2006; Weber 2002.

⁵⁷ Vö. Leder 2011; Waterson 2010; Bonner 2004.

⁵⁸ Weigert 1997.

⁵⁹ A továbbiakban Srodecki 2015. 43–46. alapján.

⁶⁰ Izajás 17, 1–3.

Jeruzsálemnek is.⁶¹ Izajás az Istentől és a hittől való elszakadást a közösség falán jelentkező repedés allegóriájaként jeleníti meg, amit Jahve annak teljes lerombolásával büntet.⁶²

E kép Izajás mellett legkifejezőbb módon Ezékiel könyvében szerepel. A prófécia kereteit Jeruzsálem babiloniak általi elfoglalása adja a Kr.e. 6. század elején, illetve az azt követő bablioni fogság. Mivel az izraeliták elfordultak Istentől, Jeruzsálem pusztulása isteni büntetés volt, a babiloniak pedig a bibliai Isten ostoraként tűnnek fel. Zion és vele a zsidó kultúrközösség bukását itt a jeruzsálemi kapuk (*portae populorum*) betörése szimbolizálja, melyet Türosznak, Jeruzsálem örök ellenfelének káröröme kíséri.⁶³ De Isten haragja a bűnös Türoszt sem kíméli és végül elbukik. A Biblia helyütt ismét a fal- és védőbástyaallegóriákat használja, hogy egy közösség bukását metaforikusan írja le: a babiloni király, I. Nabú-kudirri-uszur (Nabukodonozor) mint Isten eszköze, hadseregével hatalmas faltörő kosokkal rombolja le a türoszi falakat és tornyokat. Érdekes módon Ezékiel próféciája ugyancsak a kirekesztés allegorikus ábrázolásához nyúl vissza. Mielőtt Türoszt lerombolják a babiloni seregek, a város körüli védőbástyák (*munitiōibus*) és egy fal (*aggerem*) pajzstetővé (*clypeum*) áll össze, miközben az anyaváros gyarmatait elpusztítják.⁶⁴

A felsorolt ótestamentumi példák az istenfélő hitközösséget egy ép, jól megerősített várossal azonosítják, a hitetlenség, az aposztázia, a blaszfémia világát pedig egy sérült településsel, amelynek falai leromlottak és törékenyek. A fal komoly szimbolikus jelentéstartalommal bír itt, felépítése önmagában mint „a saját, abszolútnak tekintett rend idegen külvilággal szembeni fizikai elhatárolásának jelképeként” szolgál.⁶⁵

A kereszténység a zsidóság e dualista világmérete épített. Az újszövetségi írások közül a Jelenések könyve támaszkodik a legjelentősebben a Jó és a Gonosz ószövetségi dichotómiájára, midőn az „új Jeruzsálem”, az üdvösség és a hit tiszta, keresztény városa, és a „szajha Babilon”, a kárhozat és hitetlenség városa közötti végső harcot jövendölte. Dániel és Ezékiel könyvei, Pál thesszalonikaiakhoz írott első és második

⁶¹ Izajás 22, 1–14

⁶² Izajás 30, 13.

⁶³ „quod dixit Tyrus de Hierusalem euge confractae sunt portae populorum conversa est ad me implebor deserta est.” – Vulgata, Ez 26, 2.

⁶⁴ „filias tuas quae sunt in agro gladio interficiet et circumdabit te munitiōibus et conportabit aggerem in gyro et levabit contra te clypeum et vineas et arietes temperabit in muros tuos et turres tuas destruet in armatura sua inundatione equorum eius operiet te pulvis eorum a sonitu equitum et rotarum et curruum movebuntur muri tui dum ingressus fuerit portas tuas quasi per introitus urbis dissipatae unguis equorum suorum conculcabit omnes plateas tuas populum tuum gladio caedet et statuae tuae nobiles in terram corruent vastabunt opes tuas diripient negotiationes tuas et destruent muros tuos et domos tuas praeclaras subvertent et lapides tuos et ligna tua et pulverem tuum in medio aquarum ponent.” – Vulgata, Ez 26, 8–12.

⁶⁵ Duala-M'bedy 1977. 43

levele, illetve Jézusnak a szinoptikus evangéliumokban található végítélet-beszédei mellett János jelenései formálták leginkább a keresztény eszkatológiát.⁶⁶

Hatásuk a késő antik egyházatya, Hippói Szent Ágoston munkáiban is felismerhető,⁶⁷ aki 413 és 427 között írott művében, a *De civitate Dei*ben sokrétűen bővítette a két birodalom dualista sémáját. Ágoston, aki az egymással harcoló két város, Jeruzsálem és Babilon bibliai ellentétét Arisztotelész jóról és rosszról alkotott hierarchikus-dichotómikus elképzelésével egészítette ki,⁶⁸ bárki másnál nagyobb befolyással volt a középkori nyugati-keresztény világképre, amely az emberiséget két, egymástól elkülönülő, egymással ellenséges térre osztotta fel. Már írása keletkezéstörténete is egy fenyegetett helyzet háttérével értelmezhető: a késő antik egyházatya munkáját nem sokkal azután kezdte írni, hogy a korai 5. századra a már nagyrészt krisztianizált Rómát az Alarich vezette „barbár” nyugati gótok 410-ben elfoglalták és kifosztották.⁶⁹

Az érett középkori kereszteshadjáratok résztvevői ily módon arra a Szent Ágoston óta a nyugati kereszténységben mélyen gyökerező elképzelésre hivatkoztak, hogy egy háború akkor jogos, ha végeredményben a békét szolgálja. Különösen az Isten ellenségei elleni harc, tehát a hit védelme tekinthető, jogos ügynek, *iusta causának* és a Szent Ágoston-i tanítások szerint jogosnak.⁷⁰ IV. Leó pápa a véget érni nem akaró arab és skandináv támadások kapcsán már a 9. század közepén kinyilvánította, hogy akik *pro veritate Fidei, et salvatione Patriae, ac defensione Christianorum*⁷¹ áldozzák életüket, mennyei jutalomban fognak részesülni.⁷² Leó utódai között ez a felfogás tovább erősödött. I. Miklós például arra intette a híveket, hogy egymással szemben mondjanak le az erőszakról. Ágostont követve a főpap kizárólag a pogányok elleni, *contra paganos* harcban engedte meg az erőszak alkalmazását.⁷³ Kevéssel ezután VIII. János több, 876 és 879 között készült írásában is mártírnak nevezte a hitért életüket adókat, akik bizonyosan bejutnak

⁶⁶ A Jelenések könyvének a nyugati kereszténység eszkatologikus világképére gyakorolt hatására a közép- és koraujkorban l. O’Hear 2011; Morgan 2004; Patyra 2004.

⁶⁷ Vessey – Pollmann – Fitzgerald 1999; Coyle 1987.

⁶⁸ Augustinus. L. továbbá Tornau 2006; Saak 2002. A jó és rossz arisztotelészi koncepciójához, illetve annak középkori elterjedéséhez l. Jacobi 1982.

⁶⁹ L. Vidovic 2005. 30.; Doignon 1990.

⁷⁰ Schwinges 1977. 221–230.

⁷¹ „a Hit igazságáért, a Haza üdvösségéért és a Keresztények védelméért” (a fordítók kiegészítése)

⁷² „*Omnium timore, ac terrore deposito contra inimicos sanctae Fidei, et adversios omnium regionum viriliter agere studete. [...] Omnium vestrum nosse volumus caritatem, quoniam quisquis (quod non optantes dicimus) in hoc belli certamine fideliter mortuus fuerit, regna illi caelestia minime negabuntur. Novit enim Omnipotens, si quilibet vestrum morietur, quod pro veritate Fidei, et salvatione Patriae, ac defensione Christianorum mortuus est, ideo ab eo praetitulatum praemium consequetur.*” – Sacrorum Conciliorum 888. oszlop. Vö. Moroz 1999. 45.

⁷³ 858 és 857 között Ratold strassbourgi püspökhöz szóló irat. MGH 139. 659. sz.

a mennyek országába.⁷⁴ Ezzel párhuzamosan a keleti kereszténységben is hasonló diskurzus zajlott. VI. Leó bizánci császár 895 és 908 között írott hadelméleti munkájában, a *Taktikában* (görög: *Τακτικά*) különös tisztelettel adózott a hitükért elesett katonáknak, és a hit aktív védelméért elszenvedett mártíromságot minden jámbor keresztény számára kívánatos célként ábrázolta.⁷⁵

A kereszties hadjáratok időszakában mindez egy lépéssel tovább ment. Clairvaux-i Bernát az 1130–1131 körül készült *Liber ad milites Templi de laude novae militiae* (A *templomos lovagokhoz: az új lovagság dicsérete*) című munkájában legitimálta a pogányoknak mint az istenkáromló Gonosz megtestesüléseinek megölését. Mondván, haláluk révén a Gonosz megsemmisül, Krisztus pedig dicsőíttetik.⁷⁶ Ezáltal a jogos háború a Szent Ágoston-i *civitas Dei* és *civitas diaboli* dualizmusának mintájára a jó és a rossz, a hit és a hitetlenség vagy – hangsúlyo-

⁷⁴ Mint pl. egy 879-ben a frank püspöki karhoz írott levélben. „*Quia veneranda fraternitas vestra modesta interrogatione sciscitans quæsit utrum hi qui pro defensione sanctæ Dei Ecclesiæ & pro statu Christianæ religionis ac reipublicæ in bello nuper ceciderunt, aut de reliquo pro ea re casuri sunt, indulgentiam possint consequi delictorum, audenter Christi Dei nostri pietate respondemus quoniam illi qui cum pietate catholicæ religionis in belli certamine cadunt, requies eos æternæ vitæ suscipiet, contra paganos atque infideles strenue dimicantes, eo quod Dominus per prophetam dignatus est dicere. Peccator quacunq[ue] hora conversus fuerit, omnium iniquitatum illius non recordabor amplius (Ezech 18), et venerabilis ille latro in una confessionis voce de cruce meruit paradisum (Luk. 27).*” – Patrologia Latina 186. sz. 816. oszlop. Hasonló módon: Patrologia Latina 43. sz. 696. oszlop, 62. és 63. sz. 717–718. oszlop. Vö. Mohr 2010. 201ff.

⁷⁵ „*Ἰερὰ ἐστὶν τὰ τῶν τελευτώντων πολέμου στρατιωτῶν σώματα. καὶ μάλιστα τὸν ἀριστευάντων ἐν τῇ ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν μάχῃ. καὶ ταῦτα χρῆ ἐκ παντὸς τρόπου τιμᾶν ὁ σίως, καὶ τάφης ἀξιοῦν, καὶ μνήμης.*” Migne latin fordítása: „*Militum in bello cadentium, atque eorum potissimum, qui strenue se gerunt, et pro fide Christiana mortui sunt, corpora honeste sepeliantur, eosque bona atque honesta commendatione mortuos prosequamur.*” – Patrologia Graeca 1031. oszlop. Vö. Riedel 2010; Koliass 1984.

⁷⁶ „*At vero Christi milites securi praeliantur praelia Domini sui, nequaquam metuentes aut de hostium caede peccatum, aut de sua nece periculum, quandoquidem mors pro Christo vel ferenda, vel inferenda, et nihil habeat criminis, et plurimum gloriae mereatur. Hinc quippe Christo, inde Christus acquiritur, qui nimirum et libenter accipit hostis mortem pro ultione, et libentius praebet seipsum militi pro consolatione. Miles, inquam, Christi securus interimit, interit securior. Sibi praestat cum interit, Christo cum interimit. Non enim sine causa gladium portat: Dei enim minister est ad vindictam malefactorum, laudem vero bonorum. [Rom 13:4; 1Petr 2:14] Sane cum occidit malefactorem, non homicida, sed, ut ita dixerim, malicida, et plane Christi vindex in his qui male agunt, et defensor christianorum reputatur. Cum autem occiditur ipse, non periisse, sed pervenisse cognoscitur. Mors ergo quam irrogat, Christi est lucrum; quam excipit, suum. In morte pagani christianus gloriatur, quia Christus glorificatur; in morte christiani, Regis liberalitas aperitur, cum miles remunerandus educitur. Porro super illo laetabitur iustus, cum viderit vindictam. De isto dicit homo: si utique est fructus iusto? Utique est Deus iudicans eos in terra. [Ps 57:11f.] [...] Nunc autem melius est ut occidantur, quam certe relinquatur virga peccatorum super sortem iustorum, ne forte extendant iusti ad iniquitatem manus suas.*” – Emery 1990. 58–60. Vö. Strzelczyk 2001; Fleckenstein 1980.

sabban megfogalmazva – a saját és az idegen, azaz a veszélyesként meghatározott kultúrközösség közötti harcként értelmezhető.⁷⁷ A hit védelme minden keresztény legfontosabb célja, ahogyan Langensteini Hugó a 13. század vége körül írt *Martínájában* konstatálta. A középfelnémet költő mártírként stilizálta az egyházért küzdő és életét vesztő hitvédelmezőket, hiszen azok Krisztus pajzsát (*Cristes schilt*), és így az összes keresztény közösséget védték.⁷⁸

A késő középkorban ezen maximákat tovább finomították. Aquinói Szent Tamás az államra és háborúra vonatkozó tanaiban egyértelműen Ágostonra hivatkozott, amikor az 1265 és 1273 között írott *Summa Theologiae*-jében megfogalmazta, a háború mint valami nem *per se* rossz dolog, a közjónak van alárendelve: az erőszakot elsősorban a hívők külső ellenségektől való védelmezésére kell alkalmazni. Egy jogos háború csak akkor lehetséges tehát, ha azt legitim (keresztény) uralkodók vívják egy (keresztény) közösség védelmében. A háborúra vonatkozó keresztény tanok további, elsősorban itáliai jogelméleti szerzői, mint Bartolus de Saxoferrato vagy Giovanni da Legnano (*Tractatus de bello, de represaliis et de duello*, 1360 körül) megerősítették ezen elképzelést a késő középkori jogfelfogásban.⁷⁹

6. Európa ideológiai születése

A középkorban megmutatkozó Kelet–Nyugat antagonizmus a nyugati kereszténység önképére is döntő hatással volt. Nem volt független a keletről érkező számos fenyegetéstől – a 13. századi mongol támadásoktól kezdve egészen a késő középkori, kora újkori mindent elsöprőként megélt oszmán hódításig –, hogy a latin *christianitasszal* azonosított Európa fogalma jelentőségre tett szert, és elterjedt az addig tisztán földrajzi értelemben vett fogalom kvalitatív-ideológiai használata.⁸⁰ A világ ezen vallási-kulturális kritériumok szerinti felosztására jó bizonyítékot szolgáltat a már korábban említett domonkos szerzetes, Brocardus, aki az 1332 körül befejezett, VI. Fülöp francia királynak ajánlott munkájában, a *Directorium ad faciendum passagium transmarinumban* a valódi – tehát római katolikus – európai *christianitast az infidelitas*, a muszlimok, a pogányok és a félrevezetett skizmatikusok ellenségévé világával állította szembe. Brocardus írásában a terminust elinflálva

⁷⁷ Schwinges 1977. 222.

⁷⁸ Keller 1856. 221. Vö. Mohr 2010. 203ff.

⁷⁹ A késő középkor során heves vita robbant ki azon kérdés kánonjogi értelmezése körül, hogy milyen hierarchia szerint lehet jogos háborút folytatni. A diskurzus két részre oszlott, az első, a korai és érett középkori feudális jogra hivatkozó csoportosulás minden fejedelemnek megadta a jogot, hogy háborút folytathasson. Ezzel szemben állt a némileg újabb felfogás, amely szerint csak a pápa, a császár vagy a királyok indíthattak jogos háborút. L. Kalning 2006. 37.

⁸⁰ Elvert 2010.

világosan elkülönítette Európát földrajzi és kulturális értelemben is Ázsiától és Afrikától.⁸¹ A kései 14. és a korai 15. század tudósai már szélesebb körben használták az Európa-fogalmat. Európát és Ázsiát két, alapvetően különböző ellenpólusként ábrázolták, és mindkét kontinenshez a társadalmi és politikai berendezkedésben jelentkező áthidalhatatlan különbségeket társítottak. Ezen időből származtathatók a modernség későbbi elmaradottság-diskurzusainak első nyomai: a francia skolasztikus, Nicole Oresme például az Ázsiával szemben *plus noble* Európát *de la liberté et de la bonne policie* színhelyeként stilizálta.⁸² Ázsia ezzel szemben a szolgaság és a barbárság megtestesítőjévé vált. E polarizáló gondolatmenetet – mások mellett – a korai humanista Francesco Petrarca is propagálta.⁸³

A dichotóm világképen alapuló Európa-fogalom elterjedésében a legnagyobb szerepet a humanista és egyben későbbi pápa, Enea Silvio Piccolomini játszotta,

⁸¹ Érdekes módon a szerző – legnagyobb és nyíltan kifejezett sajnálatára – a 14. század elején még többnyire a pogány balti népeket és a görög-ortodox kereszténységet is az európai kontinenshez számította. „*Nunc autem, quod est cum dolore cogitandum et cum gemitu referendum, apud illos maxime qui in sorte Domini partem habent, ex una parte porcus ille immundus et canis fetidus, execratus et execrandus, minister dyaboli, Machometus mundi partem maximam occupavit et cum suis spurcitiis corrupit innumeros et infecit; ex altera vero parte infidelitatis zizania in Christianorum cordibus, campo utique condam Domini sucereverunt et mundi vastitas que Deum fide cognoverat et mente susceperat, errorum ac viciorum spinas et tribulos germinavit, doctrina veritatis evanuit et emarcuit fides vera, sic quod amandus et sequendus ab omnibus sub obediencia Romane Ecclesie constitutis et per Dominum Sabaot relictis provide quasi semen, ne Sodome et Gomorre efficeretur similis totus orbis. Cum nostro ergo Jesu Christo et ejus fide jaceamus, in extrema mundi parte fugati et in terre habitate valde parva particula angustati, et non sine omnium fidelium Christianorum dedecore et obprobrio angulati. Si enim [...] mundi pars habitata per homines in decem divideretur partes, nos qui veri Christiani sumus et dicimur orthodoxi, decima pars non sumus, qui tamen consuevimus esse totum. Quod sic deduci poterit et ostendi. Ab antiquis namque de quarta parte mundi habitacionem hominum et animalium commodata, facta fuit divisio tripartita, ut Asie medietatem unam integram et aliam medietatem in duas partes divisam, Europa et Affrica obtinerent. Nunc autem ita est quod in tota Affrica, in qua condam gloriose floruit cultus Christi, non est aliquis populus christianus; in Asia vero, etsi sint multi populi et innumeri Christiani, fidem tamen veram non habent et doctrinam evangelicam non observant. In Europa autem, que pars nostra est, sunt multi populi qui pagani existunt et confiniant cum Teutonicis et Polonis. Sunt eciam in Europa multi et diversarum linguarum populi christiani qui nobiscum in fide non ambulant nec doctrina; sunt enim Ruteni, qui plusquam XL dietis in terre spacio protenduntur, et isti sunt Boemis vicini et confiniant cum Polonis; est eciam imperium Bulgarorum latum, quod tenet dietas amplius quam viginti. Post host sequitur Sclavonia, ubi sunt multa regna, videlicet Rassie, Servie, Chelmenie, Crovatie, Zente. Isti ab una parte confiniant cum Ungaris, ex altera cum Grecis, ex altera vero cum Dalmatinis, cum Albanensibus et cum Blaquis. Et insuper, preter has gentes, Grecorum latum imperium et diffusum.*” – Brocardus 381f. Hasonló inklúziós és exklúziós konstrukciók Spalatói Tamásnál is megfigyelhetők. L. Steindorff 2005. 99., 115f.

⁸² Maistre Nicole Oresme 297.

⁸³ Špička 2009.

aki írásaiban a keresztény Nyugatot konzekvensen Európával azonosította, és Európát fokozatosan mint *terminus technicus* vezette be, kezdetben a humanista és klerikális körökben. Piccolomini írásaiban Európa mint a hit ázsiai ellenségeitől fenyegetett keresztény erőd jelenik meg, amelyet meg kell védelmezni. Bár Európa „a másoktól való elhatárolódás transznacionális fogalma”-ként más, külső fenyegetések (hunok, vikingek, magyarok, mongolok, tatárok és nem utolsósorban az arabok és később az oszmánok) vonatkozásában már korábban is használatos volt, Piccolomini és az „Európa-ház” koncepciója maradandó, az egész nyugati kereszténységre kisugárzó hatást gyakorolt, és a kora újkori Európa-felfogás alapkövévé vált. A körülzárt és sarokba szorított Európa Piccolominihez köthető képét a későbbiekben más humanisták is felhasználták, elsősorban az Oszmán Birodalom ellen írott műveikben. Például Dieter Mertens a késő középkori, kora újkori török-diskurzus egyik szilárd alkotóelemeként találóan valóságos „*angulus-szindrómáról*” írt.⁸⁴ Az elhatárolásra és kizárásra építő másság- és idegenség-diskurzusok – különösen a reneszánsz humanista propagátorok révén – a középkor végére a politikai retorika bevett kánonjának és kedvelt eszköztárának részét képezték a mindenkori (különösen kelet-közép-) európai udvarokban.⁸⁵

7. Összegzés

A tanulmányunkban bemutatott középkori és kora újkori másság- és idegenség-konstrukciók döntő mértékben, de nem kizárólagosan hozzájárultak a belülről megerősített és a kívülről elhatárolt latin-kereszténység, illetve (a reneszánsztól kezdve) az európai kultúrközösség fokozatos, a belső és külső csoportok szembeállításának antagonisztikus elvére épülő kialakulásához. Ebben a kontextusban – a *sacerdotium* és *imperium* érett középkori ellentétét megelőzően – a keresztény Nyugat keleti határain fekvő lengyel és magyar perifériák érezhetően nagyobb súlyra tettek szert. A nyugati *christianitas* pápai koncepciója és a nyugati határtérületek azzal összefüggő felértékelődése – kísérve a Nyugat mint a hit és a Kelet mint a hitetlenség világainak dichotómikus szembeállításával – következképpen igencsak meghatározó volt a keletről érkező, mindent elborító fenyegetés középkori és kora újkori képét illetően. Különösen a mongol támadások (valamint később a számtalan késő középkori és kora újkori török és moszkvai betörések) kedveztek e változásnak, tekintve, hogy mind az Apostoli Szék, mind pedig a kereszties háborúra való felhívások a magyarországi és lengyelországi címzettjei kulcsszerepet tulajdonítottak a kereszténység határvidékén (*finis christianitatis*)

⁸⁴ Mertens 1991. Vö. Srodecki 2015. 49., 149–162.; Döring 2013.

⁸⁵ L. Burkhardt 2022.

fekvő két területnek a hit védelmében. Mindazonáltal az érett középkori retorika még a homályos *christianitas*-terminust használta – számos határfogalommal (*fines, indagines, clausura, confinia, termini* stb.) együtt – a keresztény periféria leírására, és nem a késő középkorra és kora újkorra olyannyira jellemző, ideológiai szempontból meghatározott, kívülről elhatárolt Európa-koncepciót. A „Kelet” (illetve Ázsia) ehhez ellenpólusként társult mint a hitetlenségnek, a szolgaságnak és a barbárságnak a hit és a szabadság keresztény-nyugati világával szembeállított fellegvára. A napi politikai helyzet függvényében a keleti pogányok és a muszlimok mellett skizmatikusként és hitehagyóként ide számították az ortodox népeket is. E vallási motivációjú középkori és kora újkori másság- és idegenség-konstrukciók modifikált formában nagyrészt a felvilágosodás óta felbukkanó elmaradottság-diskurzusokra is hatottak, amelyek a civilizált, politikai és társadalmi szempontból állítólagosan fejlettebb és – a 18. századtól kezdve – iparosodottabb Nyugattal a civilizálatlan, alacsonyabb rendű és elmaradott Keletet állították szembe.

Fordította: *Barabás Gábor – Polyák Petra*

Források

- Augustinus = Augustinus, Aurelius: *De civitate dei*. Ed. Horn, Christoph. Berlin, 1997.
- Brocardus = Brocardus: *Directorium ad passagium faciendum*. In: *L'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres (Éd.): Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens*, Bd. 2. Paris, 1906. 367–517.
- Die Ordines = *Die Ordines für die Weihe und Krönung des Kaisers und der Kaiserin*. Hrsg. v. Elze, Reinhard. Hannover, 1960.
- Maistre Nicole Oresme = Maistre Nicole Oresme: *Le Livre de Politiques d'Aristote*. Published from the text of the Avranches Manuscript 223. With a critical introduction and notes by Menut, Albert Douglas. Philadelphia, 1970.
- MGH = *Monumenta Germaniae Historica. Epistolae Karolini aevi*, Bd. 4. Ed. Dümmler, Ernst. Berolini, 1925.
- Patrologia Graeca = *Patrologiae cursus completus/Patrologia Graeca*. 107. Ed. Migne, Jacques Paul. Parisiis et al., 1863.
- Patrologia Latina = *Patrologiae cursus completus/Patrologia Latina*, 126. Ed. Migne, Jacques Paul. Parisiis, 1852.
- Pius II = Pius II.: *Missale romanum. Ex decreto ss. concilii tridentini. S. Pii V pontificis maximi jussu editum. Aliorum pontificum cura recognitum. A Pio X reformatum et Benedicti XV auctoritate vulgatum*. Editio 25. Ratisbonae, 1945.

- PU = Preußisches Urkundenbuch. Politische Abteilung. Bd. 1.2: Die Bildung des Ordensstaates. Hrsg. v. Seraphim, August. Königsberg, 1909.
- RG VII = Das Register Gregors VII., Bd. 1. Hrsg. v. Caspar, Erich. Berlin, 1920.
- Sachsenspiegel = Repgow, Eike von: Sachsenspiegel. Landrecht. Hrsg. v. Eckhardt, Karl August. Göttingen et al., 1955².
- Sacrorum Conciliorum = Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio, 14. Ed. Mansi, Giovanni Domenico. Venetiis, 1769.
- VMHH = Vetera Monumenta historica Hungariam Sacram illustrantia, I. Ed. Theiner, Augustin. Romae, 1859.
- Vulgata = Vulgata. Hieronymiana versio. Online: <http://www.intratext.com/X/LAT0001.htm> (utolsó letöltés: 2017. 01. 23.).

Felhasznált irodalom

- Ahmad 2008 = Ahmad, Muhammad Mushtaq: The Notions of Dār al-islām Dār al-Ḥarb in Islamic Jurisprudence with Special Reference to the Ḥanafī School. *Islamic Studies. Journal of the Islamic Research Institute of Pakistan* 47. (2008), 5–38.
- Al-Sayyid 2002 = Al-Sayyid, Ridwan: Abode of Peace, Abode of War. Tradition and Interpretation. In: Scheffler, Thomas A. (Hrsg.): *Religion between Violence and Reconciliation*. Würzburg, 2002. 123–133.
- Amann 2006 = Amann, Konrad: Königswahl und Kaiserkrönung. Vom Romanum Imperium gubernans zum „erwählten Kaiser“. In: Heidenreich, Bernd – Kroll, Frank-Lothar (Hrsg.): *Wahl und Krönung*. Frankfurt a. M., 2006. 9–28.
- Angenendt – Schieffer 1989 = Angenendt, Arnold – Schieffer, Rudolf: *Roma – caput et fons*. Zwei Vorträge über das päpstliche Rom zwischen Altertum und Mittelalter. Opladen, 1989.
- Assmann 1992 = Assmann, Jan: *Das kulturelle Gedächtnis*. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen. München, 1992.
- Atanovski 2011 = Atanovski, Aleksandar: The Byzantine Model of Christianization. Alienation of the “Others”. *Macedonian Historical Review* 2. (2011), 51–65.
- Bârlea 1989 = Bârlea, Octavian: *Die Konzile des 13.–15. Jahrhunderts und die ökumenische Frage*. Wiesbaden, 1989.
- Berend 2010 = Berend, Nora: The Concept of Christendom. A Rhetoric of Integration or Disintegration? In: Borgolte, Michael – Schneidmüller, Bernd (Hrsg.): *Hybride Kulturen im mittelalterlichen Europa*. Vorträge und Workshops einer internationalen Frühlingsschule. Berlin, 2010. 51–61.

- Bohner 2004 = Bonner, Michael D.: Martyrdom, Jihad, Holy War. Some Observations Concerning the Early Development of Jihad on the Arab-Byzantine Frontier. In: Bonner, Michael D. (Ed.): Arab-Byzantine Relations in Early Islamic Times. Aldershot (UK), 2004. 401–427.
- Bosbach 2005 = Bosbach, Franz: Karl V. und die Universalmonarchie. In: Stellner, František – Kovár, Martin (Eds.): Staletí objevu diplomacie a válek. Sborník k 60. narozeninám profesora Aleše Skrivana. Praha, 2005. 47–58.
- Boshof 1994 = Boshof, Egon: Das Salierreich und der europäische Osten. In: Stab, Franz (Hrsg.): Auslandsbeziehungen unter den salischen Kaisern. Geistige Auseinandersetzung und Politik. Referate und Aussprachen der Arbeitstagung vom 22.–24. November 1990 in Speyer. Speyer, 1994. 167–193.
- Boshof 2012 = Boshof, Egon: Das Reich und Ungarn in der Zeit der Salier. In: Boshof, Egon – Erkens, Franz-Reiner (Hrsg.): Königtum, Kirche und Mission im Südosten des Reiches. Passau, 2012. 113–140.
- Bosl 1993 = Bosl, Karl: Der theologisch-theozentrische Grund des mittelalterlichen Weltbildes und seiner Ordnungsidee. In: Fetscher, Ingrid – Münkler, Herfried (Hrsg.): Mittelalter. Von den Anfängen des Islams bis zur Reformation. München – Zürich, 1993. 175–188.
- Branca 2006 = Branca, Paolo Luigi: Il Jihād nel Corano. In: Perani, Mauro (Ed.): Guerra santa, guerra e pace dal Vicino Oriente antico alle tradizioni ebraica, cristiana e islamica. Atti del convegno internazionale Ravenna 11 maggio – Bertinoro 12–13 maggio 2004. Firenze, 2006. 305–323.
- Buresi 2003 = Buresi, Pascal: La réaction idéologique almoravide et almohade à l'expansion occidentale dans la péninsule Ibérique (fin XIe–mi XIIIe siècles). In: Société des Historiens Médiévistes de l'Enseignement Supérieur Public (Éd.): L'expansion occidentale (XIe–VXe siècles). Formes et conséquences. 33e congrès de la S.H.M.E.S. (Madrid, Casa de Valázquez, 23–26 mai 2002). Paris, 2003. 229–241.
- Burkhardt 2022 = Burkhardt, Julia: Argumentative Uses of “Otherness” and “Foreignness” in Pre-Modern Political Debates in Central Europe. *Historical Studies on Central Europe* 2. (2022), 22–42.
- Busse 1996 = Busse, Herbert: Antichristliche Polemik und Apologetik im Islam und die Kreuzzüge. In: Beltz, Walter (Hrsg.): Die Folgen der Kreuzzüge für die orientalische Religionsgemeinschaft. Internationales Kolloquium vom 16.–18.10.1996 in Halle, Saale. Halle (Saale), 1996. 51–62.
- Cardini 2007 = Cardini, Franco: Carlos V. L'ultimo impero universale. *Medioevo* 10. (2007), 89–121.
- Costambeys 2000 = Costambeys, Marios J.: Property, Ideology and the Territorial Power of the Papacy in the Early Middle Ages. *Early Medieval Europe* 9. (2000), 367–396.

- Coyle 1987 = Coyle, John Kevin: Augustine and Apocalyptic: Thoughts on the Fall of Rome, The Book of Revelation, and the End of the World. *Florilegium* 9. (1987), 1–34.
- De Mattei 2011 = De Mattei, Roberto: Il „Dictatus Papae” di Gregorio VII nella storia della Chiesa. In: D’Angelo, Edoardo – Leonardi, Claudio (a cura di): *Il papato e i Normanni. Temporale e spirituale in età normanna. Atti del convegno di studi organizzato da CNR (Consiglio Nazionale Relle ricerche), CESN (Centro europeo di studi normanni), SISMEL (Società internazionale per lo studio del Medioevo latino), Ariano Irpino, 6–7 dicembre 2007. Firenze, 2011. 9–22.*
- Delanty 1995 = Delanty, Gerard: *Inventing Europe. Idea, Identity, Reality.* Basingstoke, 1995.
- Detel 1995 = Detel, Wolfgang: Griechen und Barbaren. Zu den Anfängen des abendländischen Rassismus. *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 43. (1995:6), 1019–1043.
- Diefenbach 2007 = Diefenbach, Steffen: *Römische Erinnerungsräume. Heiligenmemoria und kollektive Identitäten im Rom des 3. bis 5. Jahrhunderts n. Chr.* Berlin – New York (NY), 2007.
- Diemand 1894 = Diemand, Anton: *Ceremoniell der Kaiserkrönungen von Otto I. bis Friedrich II.* München, 1894.
- Doignon 1990 = Doignon, Jean: Oracles, prophéties, „on-dit” sur la chute de Rome (395–410). Les réactions de Jérôme et d’Augustin. *Revue des Études Augustiniennes* 36. (1990), 120–146.
- Döring 2013 = Döring, Karoline: *Türkenkrieg und Medienwandel im 15. Jahrhundert. Mit einem Katalog der europäischen Türkendrucke bis 1500.* Huum, 2013.
- Dormeier 2002 = Dormeier, Heinrich: Die Renovatio Imperii Romanorum und die „Außenpolitik“ Ottos III. und seiner Berater. In: Borgolte, Michael (Hrsg.): *Polen und Deutschland vor 1000 Jahren. Die Berliner Tagung über den „Akt von Gnesen” am 28. und 29. Januar 2000.* Berlin, 2002. 163–191.
- Duala-M’bedy 1977 = Duala-M’bedy, Munasu: *Xenologie. Die Wissenschaft vom Fremden und die Verdrängung der Humanität in der Anthropologie.* Freiburg i. Br. – München, 1977.
- Eisenstadt – Giesen 1995 = Eisenstadt, Shmuel Noah – Giesen, Bernhard: The Construction of Collective Identity. *Archives européennes de sociologie* 36. (1995), 72–102.
- Elvert 2010 = Elvert, Jürgen: Mensch, Gleichgewicht und Integration. Neuzeitliche Vorstellungen vom Wesen und von der Verfasstheit Europas. In: Drechsel, Benjamin et al. (Hrsg.): *Bilder von Europa. Innen- und Außenansichten von der Antike bis zur Gegenwart.* Bielefeld, 2010. 81–97.

- Emery 1990 = Emery, Pierre-Yves (Éd.): Clairvaux, B. de, *Éloge de la nouvelle chevalerie, Vie de Saint Malachie. Épitaphe, hymne, lettres*. Paris, 1990.
- Englisch 2002 = Englisch, Brigitte: *Ordo orbis terrae. Die Weltsicht in den Mappae mundi des frühen und hohen Mittelalters*. Berlin, 2002.
- Epperlein – Widera 1964 = Epperlein, Siegfried – Widera, Bruno: *Die Beziehungen der Kiever Ruś und Polens zu Papst und Kaiser während des Investiturstreits. Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas* 8. (1964), 271–287.
- Faber 2000 = Faber, Richard: *Das ewige Rom, oder: die Stadt und der Erdkreis. Zur Archäologie „abendländischer“ Globalisierung*. Würzburg, 2000.
- Faber 2002 = Faber, Richard: *Abendland. Ein politischer Kampfbegriff*, Berlin et al., 2002².
- Fleckenstein 1980 = Fleckenstein, Josef: *Die Rechtfertigung der geistlichen Ritterorden nach der Schrift „De laude novae militiae“ Bernhards von Clairvaux*. In: Fleckenstein, Josef – Hellmann, Manfred (Hrsg.): *Die geistlichen Ritterorden Europas*. Sigmaringen, 1980. 9–22.
- Fried 2006 = Fried, Johannes: *Imperium Romanum. Das römische Reich und der mittelalterliche Reichsgedanke*. In: Stein-Hölkeskamp, Elke – Hölkeskamp, Karl-Joachim (Hrsg.): *Erinnerungsorte der Antike, Bd. 1: Die römische Welt*. München, 2006. 156–184.
- Fuhrmann 1977 = Fuhrmann, Horst: *„Quod catholicus non habeatur, qui non concordat Romanae ecclesiae“*. Randnotizen zum *Dictatus Papae*. In: Jäschke, Kurt-Ulrich – Wenskus, Reinhard (Hrsg.): *Festschrift für Helmut Beumann zum 65. Geburtstag*. Sigmaringen, 1977. 263–287.
- Fuhrmann 1995 = Fuhrmann, Horst: *Papst Gregor VII. und das Kirchenrecht. Zum Problem des Dictatus papae*. In: García y García, Antonio – Weimar, Peter (Hrsg.): *Miscellanea Domenico Maffei dicata. Historia Jus Studium, Bd. 1*. Goldbach, 1995. 1–27.
- García Sanjuán 1997 = García Sanjuán, Alejandro: *Del Dar al-Islam al Dar al-Harb. La cuestión medéjar y la legalidad islámica*. *Archivo Hispalense* 80. (1997), 177–187.
- Geier 2006 = Geier, Wolfgang: *Südosteuropa-Wahrnehmungen. Reiseberichte, Studien und biographische Skizzen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*. Wiesbaden, 2006.
- Gerics 2000 = Gerics, József: *Polen und Ungarn als Stützpunkte Ottos III. im Osten*. In: Wiczorek, Alfred – Hinz, Hans-Martin (Hrsg.): *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie, Bd. 2*. Stuttgart, 2000. 784–785.
- Giesen 2001 = Giesen, Bernhard: *Voraussetzung und Konstruktion. Überlagerungen zum Begriff der kollektiven Identität*. In: Bohn, Cornelia – Willems,

- Herbert (Hrsg.): Sinngeneratoren. Fremd- und Selbstthematization in soziologisch-historischer Perspektive. Alois Hahn zum 60. Geburtstag. Konstanz, 2001. 91–110.
- Girardet 2002 = Girardet, Klaus Martin: „Renovatio imperii” aus dem Geiste des Christentums. Zu Herkunft und Umfeld des Begriffs. Zeitschrift für antikes Christentum 4. (2002), 102–115.
- Gładkiewicz 1973 = Gładkiewicz, Ryszard: Tysiąclecie bitwy pod Cedynią. Sesja naukowa w Dębnie Lubuskim. Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka 28. (1973:1), 136–138.
- Goez 2008 = Goez, Werner: Kirchenreform und Investiturstreit 910–1122. Stuttgart, 2008².
- Görich 1997 = Görich, Knut: Eine Wende im Osten. Heinrich II. und Boleslaw Chrobry. In: Schneidmüller, Bernd – Weinfurter, Stefan (Hrsg.): Otto III. – Heinrich II. Eine Wende? Sigmaringen, 1997. 95–167.
- Grabski 1968 = Grabski, Andrzej Feliks: Polska w opiniach Europy zachodniej XIV–XV w. Warszawa, 1968.
- Grizelj 2016 = Grizelj, Mario: Beyond the Wall. Alteritätsdiskurse in GOT. In: May, Markus et al. (Hrsg.): Die Welt von „Game of Thrones”. Kulturwissenschaftliche Perspektiven auf George R.R. Martins „A Song of Ice and Fire”. Bielefeld, 2016. 81–100.
- Grudziński 1959 = Grudziński, Tadeusz: Polityka papieża Grzegorza VII wobec państw Europy Środkowej i Wschodniej. Toruń, 1959.
- Györffy 2000 = Györffy, György: Stephan I. und sein Werk. In: Wieczorek, Alfred – Hinz, Hans-Martin (Hrsg.): Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie, Bd. 2. Stuttgart, 2000. 574–575.
- Haas 2008 = Haas, Thomas: Kreuzzugschroniken und die Überwindung der eigenen Fremdheit im Heer. In: Borgolte, Michael et al. (Hrsg.): Mittelalter im Labor. Die Mediävistik testet Wege zu einer transkulturellen Europawissenschaft. Berlin, 2008. 86–94.
- Hahn 1997 = Hahn, Alois: Partizipative Identitäten. In: Münkler, Herfried (Hrsg.): Furcht und Faszination. Facetten der Fremdheit. Berlin, 1997. 115–158.
- Hahn 1999 = Hahn, Alois (1999), Eigenes und Fremdes. Warum wir anderen unsere Identität verdanken. In: Huber, Jörg – Heller, Martin (Hrsg.): Konstruktionen Sichtbarkeiten. Wien et al., 1999. 61–87.
- Hartmann 2007 = Hartmann, Wilfried: Der Investiturstreit. München, 2007³.
- Harvey 2006 = Harvey, Paul Dean Adshead (Ed.): The Hereford World Map. Medieval World Maps and Their Context. London, 2006.
- Hasberg – Scheidgen 2012 = Hasberg, Wolfgang – Scheidgen, Hermann-Josef (Hrsg.): Canossa. Aspekte einer Wende. Regensburg, 2012.

- Hausammann 2005 = Hausammann, Susanne: Der andere Weg der orthodoxen Kirchen im Osten. Unionsversuche mit Rom, Lehre vom Heiligen Geist, Mönchtum und Schau Gottes. Neukirchen-Vluyn, 2005.
- Hauziński 1986 = Hauziński, Jerzy: Polska a Królestwo Niemieckie w II połowie XII wieku. In: Strzelczyk, Jerzy (Pod red.), Niemcy – Polska w średniowieczu. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 14–16 XI 1983 roku. Poznań, 1986. 137–155.
- Havas 2004 = Havas, László: II. Szilveszter pápa és a Szent István-i Magyarország. *Vigilia* 69. (2004:1), 2–12.
- Hödl 1994 = Hödl, Günther: Ungarn in der Außenpolitik Kaiser Friedrich Barbarossas. In: Engel, Evamaria – Töpfer, Bernhard (Hrsg.), Kaiser Friedrich Barbarossa. Landesausbau – Aspekte seiner Politik – Wirkung. Weimar, 1994. 129–140.
- Hölzing 2011 = Hölzing, Philipp: Republikanismus und Kosmopolitismus. Eine ideengeschichtliche Studie. Frankfurt a. M., 2011.
- Jacobi 1982 = Jacobi, Klaus: „Gut“ und „schlecht“ – die Analyse ihrer Entgegensetzung bei Aristoteles, bei einigen Aristoteles-Kommentaren und bei Thomas von Aquin. In: Zimmermann, Albert – Vuillemin-Diem, Gudrun (Hrsg.): Studien zur mittelalterlichen Geistesgeschichte und ihren Quellen. Berlin – New York (NY), 1982. 25–52.
- Kalning 2006 = Kalning, Pamela: Kriegelehren in deutschsprachigen Texten um 1400. Seffner, Rothe, Wittenwiler. Münster, 2006.
- Keller 1856 = Keller, Adelbert v. (Hrsg.): Hugo von Langenstein, Martina. Stuttgart, 1856.
- Kempf 1962 = Kempf, Friedrich: Die „res publica christiana“ des Mittelalters und ihre Problematik. In: Forster, Karl (Hrsg.): Mittelalterliches in der Kirche von heute? Würzburg, 1962. 13–32.
- Kintzinger 2011 = Kintzinger, Martin: Inszenierungen der Kaiserherrschaft bei Karl V. Überlegungen zum Verhältnis von imperialer Tradition und universalen Herausforderungen. *Francia* 38. (2011), 207–227.
- Kolias 1984 = Kolias, Taxiarchēs G.: The Taktika of Leo VI the Wise and the Arabs. *Graeco-Arabica* 3. (1984), 129–136.
- Labuda 1991 = Labuda, Gerard: Uwzięzenie polskich insygniów koronacyjnych do Niemiec w 1031 r. In: Gawinowa, Danuta et al. (Pod red.): Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej. Warszawa, 1991. 217–229.
- Labuda 1996 = Labuda, Gerard: Jedna (1028) czy dwie (1028, 1030) wyprawy Mieszka II na słowiańsko-saskie kresy Niemiec? Epizod z dziejów Słowiańszczyzny Zachodniej. In: Kurnatowska, Zofia (Pod red.): Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej, Bd. 1: Plemiona i wczesne państwa. Wrocław, 1996. 143–146.

- Laudage 2012 = Laudage, Johannes Die papstgeschichtliche Wende. In: Weinfurter, Stefan (Hrsg.): Pápstliche Herrschaft im Mittelalter. Funktionsweisen – Strategien – Darstellungsformen. Ostfildern, 2012. 51–68.
- Laufs 2006 = Laufs, Adolf: Rechtsentwicklungen in Deutschland. Berlin, 2006⁶.
- Lauterbach – Paul – Sander 2004 = Lauterbach, Frank – Paul, Fritz – Sander, Ulrike-Christine (Hrsg.) Abgrenzung – Eingrenzung. Komparatistische Studien zur Dialektik kultureller Identitätsbildung. Göttingen, 2004.
- Leder 2011 = Leder, Stefan: Sunni Resurgence, Jihad Discourse and the Impact of the Frankish Presence in the Near East. In: Leder, Stefan (Ed.), Crossroads between Latin Europe and the Near East. Corollaries of the Frankish Presence in the Eastern Mediterranean (12th–14th centuries), Würzburg, 2011. 81–102.
- Lo Iacono 2009 = Lo Iacono, Pietro: Primato petrino e indipendenza del potere politico. Dictatus papae, Unam sanctam, Syllabus errorum. Roma, 2009.
- Łodyński 1918 = Łodyński, Marian Witold: Uzależnienie Polski od papieżstwa a kanonizacja św. Stanisława. Kraków, 1918.
- Mertens 1991 = Mertens, Dieter: Europäischer Friede und Türkenkrieg im Spätmittelalter. In: Duchhardt, Heinz (Hrsg.): Zwischenstaatliche Friedenswahrung in Mittelalter und Früher Neuzeit. Köln – Wien, 1991. 45–90.
- Miethke 1993 = Miethke, Jürgen: Der Weltanspruch des Papstes im späteren Mittelalter. Die politische Theorie der Traktate De Potestate Papae. In: Fetscher, Iring – Münkler, Herfried (Hrsg.): Mittelalter. Von den Anfängen des Islams bis zur Reformation. München – Zürich, 1993. 351–445.
- Mohr 2010 = Mohr, Robert: Präsenz und Macht. Eine Untersuchung zur Martina Hugos von Langenstein. Frankfurt a. M. et al., 2010.
- Möhring 1997 = Möhring, Hannes: Karl der Große und die Endkaiser-Weissagung. Der Sieger über den Islam kommt aus dem Westen. In: Kedar, Benjamin Z. – Riley-Smith, Jonathan – Hiestand, Rudolf (Eds.), Montjoie. Studies in Crusade history in honour of Hans Eberhard Mayer. Aldershot (UK), 1997. 1–19.
- Möhring 2011 = Möhring, Hannes Die renovatio imperii Kaiser Ottos III. und die Antichrist-Erwartung der Zeitgenossen an der Jahrtausendwende von 1000/1001. Archiv für Kulturgeschichte 93. (2011), 333–350.
- Morgan 2004 = Morgan, Nigel (Ed.): Prophecy, Apocalypse and the Day of Doom. Proceedings of the 2000 Harlaxton Symposium. Donington, 2004.
- Moroz1999 = Moroz, Irina: The Idea of the Holy War in the Orthodox World (On Russian Chronicles from the Twelfth-Sixteenth Century). In: Falkowski, Wojciech (Ed.): Peace and War, Warszawa, 1999. 45–67.
- Mularczyk 1998 = Mularczyk, Jerzy: Tradycja koronacji królewskich Bolesława I Chrobrego i Mieszka II. Wrocław, 1998.

- Müller 1980 = Müller, Klaus E.: Geschichte der antiken Ethnographie und ethnologischen Theoriebildung. Bd. 2: Von den Anfängen bis auf die byzantinischen Historiographen. Wiesbaden, 1980.
- Münkler 2007 = Münkler, Marina: „Monstra” und „mappae mundi”: Die monströsen Völker des Erdrands auf mittelalterlichen Weltkarten. In: Glauser, Jörg – Kiening, Christian (Hrsg.): Text, Bild, Karte. Kartographien der Vormoderne. Freiburg i. Brg., 2007. 149–173.
- Naumann 2009 = Naumann, Thomas: Feindbild Islam – Historische und theologische Gründe einer europäischen Angst. In: Schneiders, Thorsten Gerald (Hrsg.): Islamfeindlichkeit. Wenn die Grenzen der Kritik verschwimmen. Wiesbaden, 2009. 19–36.
- Nourrisson – Perrin 2005 = Nourrisson, Didier – Perrin, Yves (Éd.): Le barbare, l'étranger. Images de l'autre. Actes du colloque organisé par le CERHI, Saint-Etienne, 14 et 15 mai 2004. Saint-Etienne, 2005.
- Núñez Rodríguez 2006 = Núñez Rodríguez, Manuel: Carlos V y la flamante metáfora de un Imperio Universal. *Liño* 12. (2006), 45–53.
- O'Hear 2011 = O'Hear, Natasha: Contrasting images of the Book of Revelation in late medieval and early modern art. A case study in visual exegesis. Oxford (UK) – New York (NY), 2011.
- Olejník 1970 = Olejník, Karol: Obrona polskiej granicy zachodniej. Okres rozbięcia dzielnicowego i monarchii stanowej (1138–1385). Poznań, 1970.
- Patyra 2004 = Patyra, Jowita: Problem narratora w średniowiecznej ikonografii objawień św. Jana na przykładzie Apokalipsy z Angers. *Roczniki Humanistyczne* 52. (2004), 129–148.
- Peev 2008 = Peev, Yorda: Observations sur l'évolution et sur quelques interprétations contemporaines du Jihād. In: D'Hulster, Kristof – van Steenbergen, Jo (Eds.): Continuity and Change in the Realms of Islam. Studies in Honour of Professor Urbain Vemeulen. Leuven et al, 2008. 479–494.
- Petersohn 2000 = Petersohn, Jürgen: Die Herrschaftszeichen des Römischen Reiches im 10. und 11. Jahrhundert. In: Wieczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin (Hrsg.): Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie, Bd. 2. Stuttgart, 2000. 912–915.
- Pohl 2004 = Pohl, Walter: Die Namen der Barbaren. Fremdbezeichnung und Identität in Spätantike und Frühmittelalter. In: Friesinger, Herwig – Stuppner, Alois (Hrsg.): Zentrum und Peripherie. Gesellschaftliche Phänomene in der Frühgeschichte. Materialien des XIII. Internationalen Symposiums „Grundprobleme der Frühgeschichtlichen Entwicklung im Nördlichen Mitteldonauegebiet, Zwettl, 4.–8. Dezember 2000. Wien, 2004. 95–104.
- Porsché 2008 = Porsché, Yannik: Kulturelle Identitäten in Zwischenräumen. Migration als Chance für Fremdverstehen und kritische Identitätsausbildung?

- COMCAD (Working Papers – Center on Migration, Citizenship and Development) 52. (2008), 1–22.
- Reichert 2011 = Reichert, Folker: Nabel der Welt, Zentrum Europas und doch nur Peripherie? Jerusalem in Weltbild und Wahrnehmung des späten Mittelalters. *Zeitschrift für Historische Forschung* 38. (2011), 559–584.
- Reinhard 2012 = Reinhard, Wolfgang: Christliche Wahrnehmung fremder Religionen und Fremdwahrnehmung des Christentums in der frühen Neuzeit. In: Grenzmann, Ludger et al. (Hrsg.): *Wechselseitige Wahrnehmung der Religionen im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit*, Bd. 1: Konzeptionelle Grundfragen und Fallstudien (Heiden, Barbaren, Juden). Berlin – New York (NY), 2012. 51–72.
- Riedel 2010 = Riedel, Meredith L. D.: *Fighting the Good Fight. The Taktika of Leo VI and Its Influence on Byzantine Cultural Identity*. PhD. Diss., Oxford (UK), 2010.
- Rubel 2001 = Rubel, Alexander: Caesar und Karl der Grosse in der Kaiserchronik. Typologische Struktur und die ‚translatio imperii ad Francos‘. *Antike und Abendland* 47. (2001), 146–163.
- Saak 2002 = Saak, Eric Leland: *High way to heaven. The Augustinian platform between reform and Reformation, 1292–1524*. Leiden – Boston (MA), 2002.
- Savigni 2003 = Savigni, Raffaele: *Impero e Papato nella „Res publica christiana“ (secoli V–IX)*. In: De Gerloni, Beatrice (a cura di): *La storia fra ricerca e didattica*. Milano, 2003. 207–261.
- Schieffer 2002 = Schieffer, Rudolf: *Motu proprio. Über die papstgeschichtliche Wende im 11. Jahrhundert*. *Historisches Jahrbuch* 122. (2002), 27–41.
- Schieffer 2010 = Schieffer, Rudolf: *Papst Gregor VII. Kirchenreform und Investiturstreit*. München, 2010.
- Schmidt 1986 = Schmidt, Roderich: *Das Verhältnis von Kaiser und Papst im Sachsenspiegel und seine biblische Darstellung*. In: Schmidt-Wiegand, Ruth – Hüpper, Dagmar (Hrsg.): *Text-Bild-Interpretation. Untersuchungen zu den Bilderhandschriften des Sachsenspiegels*. München, 1986. 95–115.
- Schmidt 2013 = Schmidt, Katharina: *Trauma und Erinnerung. Die Historisierung der Mongoleninvasion im mittelalterlichen Polen und Ungarn*. Heidelberg, 2013.
- Schmieder 2005 = Schmieder, Felicitas: *Peripherie und Zentrum Europas. Der nordalpine Raum in der Politik Leos IX. (1049–1054)*. In: Flug, Brigitte – Matheus, Michael – Rehberg, Andreas (Hrsg.): *Kurie und Region. Festschrift für Brigide Schwarz zum 65. Geburtstag*. Stuttgart, 2005. 359–369.
- Scholz 2010 = Scholz, Sebastian: *Rom. Hort des wahren Glaubens*. In: Johrendt, Jochen – Schmitz-Esser, Romedio (Hrsg.): *Rom – Nabel der Welt. Macht, Glaube, Kultur von der Antike bis heute*. Darmstadt, 2010. 33–47.

- Schramm 1935 = Schramm, Percy Ernst: Die Krönung in Deutschland bis zum Beginn des Salischen Hauses. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Kanonistische Abteilung 24. (1935), 184–332.
- Schrör 2009 = Schrör, Matthias: Metropolitangewalt und papstgeschichtliche Wende. Husum, 2009.
- Schwinges 1977 = Schwinges, Rainer Chr.: Kreuzzugsideologie und Toleranz. Studien zu Wilhelm von Tyrus. Stuttgart, 1977.
- Soldat 2014 = Soldat, Cornelia: Erschreckende Geschichten in der Darstellung von Moskovitern und Osmanen in den Deutschen Flugschriften des 16. und 17. Jahrhunderts. Lewiston et al., 2014.
- Špička 2009 = Špička, Jiří: Petrarca e il suo sogno dell'Oriente. In: Secchi Tarugi, Luisa (a cura di.): Oriente e Occidente nel Rinascimento. Atti del XIX Convegno internazionale, Chianciano Terme-Pienza, 16–19 luglio 2007. Firenze, 2009. 245–254.
- Srodecki 2015 = Srodecki, Paul: Antemurale Christianitatis. Zur Genese der Bollwerksrhetorik im östlichen Mitteleuropa an der Schwelle vom Mittelalter zur Frühen Neuzeit. Husum, 2015.
- Steindorff 2005 = Steindorff, Ludwig: Der fremde Krieg. Die Heerzüge der Mongolen 1237–1242 im Spiegel der altrussischen und lateinischen Chronistik. In: Clewing, Konrad – Schmitt, Oliver Jens (Hrsg.): Südosteuropa. Von moderner Vielfalt und nationalstaatlicher Vereinheitlichung. Festschrift für Edgar Hösch. München, 2005.
- Strzelczyk 2001 = Strzelczyk, Jerzy: Wojna z niewiernymi w opinii chrześcijańskiego Zachodu. Napis. Pismo poświęcone literaturze okolicznościowej i użytkowej 7. (2001), 9–20.
- Szurawitzki 2005 = Surawitzki, Michael: Contra den „rex iustus/rex iniquus”? Der Einfluss von Machiavellis *Il Principe* auf Marlowes „Tamburlaine“, Shakespeares „Heinrich V.“ und Gryphius' „Leo Armenius“. Würzburg, 2005.
- Tartsch 2009 = Tartsch, Thomas: Jihad as-sagir. Legitimation und Kampfdoktrinen. Ein Beitrag zum Zusammenhang zwischen Religion und religiös-rechtlich legitimierter Gewalt. Datteln, 2009.
- Thümmel 1999 = Thümmel, Hans Georg: Die Memorien für Petrus und Paulus in Rom. Die archäologischen Denkmäler und die literarische Tradition. Berlin – New York (NY), 1999.
- Tornau 2006 = Tornau, Christian: Zwischen Rhetorik und Philosophie. Augustins Argumentationstechnik in *De civitate Dei* und ihr bildungsgeschichtlicher Hintergrund. Berlin, 2006.
- van Donzel – Schmidt 2010 = van Donzel, Emeri. J. – Schmidt, Andrea Barbara: Gog and Magog in early eastern Christian and Islamic sources. Sallam's quest for Alexander's wall. Leiden – Boston (MA), 2010.

- Vessey – Pollmann – Fitzgerald 1999 = Vessey, Mark – Pollmann, Karla – Fitzgerald, Allan: *History, Apocalypse, and the Secular Imagination. New Essays on Augustine's City of God: Proceedings of a Colloquium Held at Green College, The University of British Columbia, 18–20 September 1997.* Bowling Green (OH), 1999.
- Veszprémy 2000 = Veszprémy, László: König Stephan der Heilige. In: *Wieczorek, Alfred – Hinz, Hans-Martin (Hrsg.): Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie, Bd. 2.* Stuttgart, 2000. 875–879.
- Vidovic 2005 = Vidovic, Franjo: Von der Insel der Seligen in den Gottesstaat. In: *Larcher, Gerhard – Woschitz, Karl Matthäus (Hrsg.): Religion, Utopie, Kunst. Die Stadt als Fokus.* Wien, 2005. 20–35.
- Waldenfels 2006 = Waldenfels, Bernhard: *Grundmotive einer Phänomenologie des Fremden.* Frankfurt a. M., 2006.
- Waterson 2010 = Waterson, James: *Sacred Swords. Jihad in the Holy Land 1097–1291.* London, 2010.
- Weber 2002 = Weber, Edgard: La codification juridique du jihād. In: *Scheffler, Thomas (Ed.), Religion between Violence and Reconciliation.* Würzburg, 2002. 135–166.
- Weigert 1997 = Weigert, Gideon: A Note on Hudna. Peace Making in Islam. In: *Lev, Yaacov (Ed.): War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th–15th Centuries.* Leiden et al., 1997. 399–406.
- Wolf 2010 = Wolf, Beat: Jerusalem und Rom: Mitte, Nabel – Zentrum, Haupt. Die Metaphern „Umbilicus mundi” und „Caput mundi” in den Weltbildern der Antike und des Abendlands bis in die Zeit der Ebstorfer Weltkarte. Bern et al., 2010. 199–206.
- Wolfram 2003 = Wolfram, Herwig: Ungarn und das Reich während der Herrschaft Kaiser Konrads II. 1024/27–1039. *Ungarn-Jahrbuch 26.* (2002/2003), 5–31.
- Zernack 1993 = Zernack, Klaus: Polska a Niemcy i Cesarstwo w X wieku. In: *Piskorski, Jan M. (Pod. red.): Polska Mieszka I. W tysiąclecie śmierci twórcy państwa i kościoła polskiego, 25.V.1992–25.V.1992.* Poznań, 1993. 29–36.